

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ – ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Περίληψη: Στην εργασία αυτή γίνεται προσπάθεια να συγκροτηθεί ο "κύκλος ζωής" της ελληνικής οικογένειας και να αναδειχθούν οι εξελίξεις και οι μεταβολές που έχει γνωρίσει στη διαδρομή της. Για το σκοπό αυτό γίνεται αρχικά μία γενική επισκόπηση των μεταβολών της οικογένειας διεθνώς και με γνώμονα τις μεταβολές αυτές προσεγγίζεται κατόπιν η ελληνική περίπτωση. Η ελληνική οικογένεια έχει υποστεί βασικούς μετασχηματισμούς, όπως: από οικογένεια πολλών γενεών σε πυρηνική οικογένεια, από πατριαρχική οικογένεια τείνει προς τη συντροφικότητα, από αύταρκες (κλειστό) οικονομικό σύστημα έχει γίνει καταναλωτικό οικογενειακό σύστημα, από οικογένεια γέννησης πολλών παιδιών έχει φτάσει στην υπογεννητικότητα, κ.λπ. Όλα αυτά τα δεδομένα έχουν επιφέρει επίσης μεταβολές στην εσωτερική λειτουργία της και έχουν οδηγήσει στην ανανέωση και την αναπροσαρμογή των ρόλων που αναλαμβάνουν τα μέλη της. Η ελληνική οικογένεια δε διαφέρει ουσιαστικά από την οικογένεια των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, ως προς κάποιους συγκεκριμένους στατιστικούς δείκτες (δείκτες διαζυγίων, δείκτες γεννήσεων εκτός γάμου, κ.λπ.), βρίσκεται συγκριτικά χαμηλότερα και οι διαφοροποιήσεις είναι σαφείς. Φαίνεται ότι η ελληνική κοινωνία δεν είναι πρόθυμη να αποδεχτεί σύγχρονα οικογενειακά μοντέλα, όπως το μοντέλο της άγαμης μητέρας και της μονογονεϊκής οικογένειας. Είναι επίσης σαφές ότι όλες αυτές οι ραγδαίες εξελίξεις, δεν έχουν αφομοιωθεί εξίσου από όλα τα κοινωνικά στρώματα και όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα, γι' αυτό και συναντά κανείς στην ελληνική κοινωνία όλα σχεδόν τα οικογενειακά χαρακτηριστικά, τα παραδοσιακά και τα σύγχρονα. Αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στους τρόπους επικοινωνίας του σχολείου με την οικογένεια.

Λέξεις κλειδιά: Εξέλιξη της οικογένειας, Κοινωνιολογία της οικογένειας, Μοντέλα οικογένειας.

Διεύθυνση: Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 741 00 Ρέθυμνο. Τηλ.: 28310-77593, E-mail: pyrgioti@uoc.gr

*Την Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη,
τη γνώρισα στα πρώτα βήματα της ακαδημαϊκής μου ζωής.
Εκτίμησε τη δουλειά μου και προλόγισε το βιβλίο μου.
Έτσι γράφτηκε ο πρόλογος μιας μακράς γνωριμίας
που συνεχίστηκε ως το τέλος με αμοιβαίο σεβασμό και βαθιά εκτίμηση
του ενός προς τον άλλο. Ο επίλογος έμελλε να μη γραφεί ποτέ.
Η κοινή επιθυμία μας να προλογίσω και να επανεκδώσω το έργο σου
για την Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, μεταγλωττισμένο και ανανεωμένο,
δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ Ιωάννα. Το είχες ολοκληρώσει. Μου είχες στείλει
τον πρόλογο και μια θερμή αφιέρωση στη μνήμη του πατέρα σου.
Κι όταν τηλεφώνησα να μάθω γιατί αργεί το βιβλίο, έλαβα την είδηση που παγώνει.
Κι η κατάσταση του Πάντη να μην επιτρέπει περισσότερα ...
Έτσι μείναμε μόνο στον πρόλογο.*

*Ας είναι η αφιέρωση τούτη,
μικρό δείγμα ενός ανεκπλήρωτου χρέους.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη βασίζεται στην παραδοχή ότι σχολείο και κοινωνία δεν αποτελούν ανεξάρτητες μεταξύ τους οντότητες. Το εκπαιδευτικό σύστημα ως ένα “επιμέρους” του όλου κοινωνικού συστήματος, είναι αναγκασμένο να βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία τόσο με το ευρύτερο “κοινωνικό όλο” (Θωίδης, 2004) όσο και με τα άλλα επιμέρους συστήματα που το απαρτίζουν (Πυργιωτάκης, 2005). Όπως έχει τονιστεί, επομένως, το σχολείο δεν μπορεί να λειτουργήσει, ως νησίδα, αποκομμένο από το κοινωνικό σύνολο, αλλά θα πρέπει να βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία και αλληλεπίδραση με αυτό, να παρακολουθεί τις εξελίξεις, να τις τροφοδοτεί και να ανατροφοδοτείται από αυτές, μέσα από μια συνεχή διαλεκτική σχέση μαζί του (Πυργιωτάκης, 2001).

Η συνεξάρτηση αυτή γίνεται κατά μείζονα λόγο αναγκαία ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην οικογένεια. Όπως είναι γνωστό, ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος – και ιδιαίτερα το παιδί της σχολικής ηλικίας – περνά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μέσα στα δύο αυτά υποσυστήματα, την οικογένεια

και το σχολείο (Πυργιωτάκης, 2005). Η πραγματικότητα αυτή καθιστά αναπόδραστη τη στενή συνεργασία των δύο χώρων και η εσωτερική δομή και λειτουργία του ενός είναι ανάγκη να είναι γνωστή και να εναρμονίζεται με την εσωτερική δομή και λειτουργία του άλλου (Πυργιωτάκης, 2001). Μόνον έτσι θα μπορέσουν οι δύο αυτοί χώροι να λειτουργήσουν συμπληρωματικά ο ένας προς τον άλλο, και μόνο μέσα από τη συνεργασία αυτή θα μπορέσει το σχολείο να ανταποκριθεί στις λειτουργίες που επιτελεί (Πυργιωτάκης, 2005), να αναπληρώσει τα κενά και τις διαφοροποιημένες ανάγκες της οικογένειας και να ανταποκριθεί με μεγαλύτερη επιτυχία στο ρόλο του, που στη σημερινή εποχή γίνεται όλο και περισσότερο πολύπλοκος (Μπρούζος, 1998).

Με την έννοια αυτή η γνώση γύρω από την κοινωνιολογία της οικογένειας κρίνεται απαραίτητη και η παρούσα μελέτη, ως μια μικρή συμβολή στο χώρο της κοινωνιολογίας της ελληνικής οικογένειας, φιλοδοξεί να αναδείξει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη διαλεκτική σχέση και τη συνεργασία μεταξύ των δύο αυτών βασικών θεσμών. Στην πραγμάτευση του θέματός μας καταβάλλεται προσπάθεια να αξιοποιηθούν τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία και οι προϋπάρχουσες γνώσεις, προκειμένου να ανασυγκροτηθεί η δομή και η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας και να κατανοηθούν οι εξελίξεις και οι τάσεις που φαίνεται να διαγράφονται. Ωστόσο, ο συγγραφέας της παρούσας μελέτης είναι της άποψης ότι τα κοινωνικά φαινόμενα μπορούν να ερμηνευθούν και να κατανοηθούν βαθύτερα, μόνον εάν τεθούν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν και εφόσον εξετασθούν μέσα από το πρίσμα της ιστορικής τους εξέλιξης (Πυργιωτάκης, 2004). Γι' αυτό επιχειρείται αρχικά μια σύντομη αναδρομή στις εξελίξεις και τις γενικότερες μεταβολές που υπέστη η οικογένεια διεθνώς. Με γνώμονα τις διεθνείς αυτές εξελίξεις, προσεγγίζεται κατόπιν η ελληνική οικογένεια, προκειμένου να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα σημερινά σχήματα και να διαφανούν οι προοπτικές για τις περαιτέρω εξελίξεις.

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Είναι γνωστό ότι η οικογένεια δεν έχει μείνει σταθερή και αμετάβλητη στη διαδοχική πορεία των αιώνων (Michel, 1981. Πυργιωτάκης, 1984). Αποτελεί ουσιαστικό θεσμό της κοινωνίας και κάτω από τις συνεχείς κοινωνικές επιδράσεις, μεταβάλλεται η εσωτερική δομή και η λειτουργία της (Πυργιωτάκης, 2003). Το πλήθος των μεταβολών και των μεταλλάξεων αυτών χάνεται στο βάθος του χρόνου και η ανασυγκρότησή τους προσκρούει σε ανυπέρβλητες δυσκολίες και εμπόδια (Thomson, 1954). Γι' αυτό, στα πλαίσια της πα-

ρούσας μελέτης, θα περιοριστούμε στη συνοπτική αναφορά των αλλαγών εκείνων που δέχτηκε η οικογένεια με την επικράτηση της βιομηχανικής επανάστασης και τη μετάβαση από την αγροτική στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία (Golofast, 1978).

Η οικογένεια της αγροτικής κοινωνίας

Μολονότι η έρευνα γύρω από την οικογένεια παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες (Chartschew, 1978), μπορεί να πει κανείς ότι στην προ-νεωτερική εποχή, αυτήν της αγροτικής κοινωνίας, υπήρχε ένα εκτεταμένο οικογενειακό σχήμα πολλών γενεών. Συγκατοικούσαν σ' αυτό όλοι οι αρσενικοί γόννοι της οικογένειας με τις γυναίκες και τα παιδιά τους και τα ανύπαντρα θηλυκά μέλη της οικογένειας. Ο αριθμός των μελών ήταν μεγάλος και υπήρξαν περιπτώσεις που τα αρσενικά μόνο μέλη μιας οικογένειας ανέρχονταν σε δεκάδες (Πυργιωτάκης, 2005). Στην περιοχή της Βαλκανικής, κυρίως στην Αλβανία, στη Σερβία, στην Κροατία και στη Βοσνία, υπήρξε, για παράδειγμα, μια μορφή εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας, γνωστή με την επωνυμία Ζάντρουγκα (Bottomore, 1974), που αριθμούσε συνολικά πάνω από 30 και πολλές φορές μέχρι 80 μέλη (Mitterauer & Sieder, 1980). Μάλιστα, όπως αναφέρει ο René Köpfig (1976), η αντικατάσταση του βοδιού από το άλογο, οδήγησε στη σμίκρυνση και αργότερα στη διάλυση της οικογένειας αυτής, αφού με τον τρόπο αυτό της παραγωγής χρειαζόνταν λιγότεροι άνδρες για την άροση των αγρών.

Αρχηγός της οικογένειας ήταν σε κάθε περίπτωση ο πατέρας-γενάρχης, γύρω από τον οποίο οργανωνόταν η οικογένεια, ως μία αρραγής κοινωνική ομάδα (Κοροντζής, 1961). Όλοι όφειλαν τυφλή υποταγή στο πρόσωπό του και η θέλησή του νοήθηκε συχνά ως έκφραση απόκοσμων και μεταφυσικών δυνάμεων. Η διαδοχή γινόταν με βάση το εθιμικό δίκαιο, το οποίο όριζε το διάδοχό του, που μπορούσε να είναι ο πρωτότοκος ή ο υστερότοκος ή και άλλος ακόμη γιος της οικογένειας, ανάλογα με τη μορφή της πατριαρχίας που επικρατούσε κάθε φορά.

Ο τόπος εργασίας ήταν κατά κανόνα και τόπος κατοικίας. Εκεί, στον ίδιο χώρο ζούσαν και δραστηριοποιούνταν όλα τα μέλη της οικογένειας, που φρόντιζαν να παράγουν ό,τι χρειαζόνταν για να επιβιώσουν και να καταναλώνουν σχεδόν μόνον ό,τι είχαν από τη δική τους παραγωγή (Keilhacker, 1967. Μιχαϊλίδου-Νουάρου, 1982). Η οικογένεια λειτουργούσε έτσι ως ένα "κλειστό οικονομικό σύστημα" παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών και η επικοινωνία με το λοιπό κόσμο ήταν περιορισμένη. Σε όλες τις μορφές της

πατριαρχίας κυριαρχούσε η “πατρογραμμική διαδοχή¹” (Τσαούσης, 1979), σύμφωνα με την οποία ο τόπος της κατοικίας και δραστηριότητας μεταβιβαζόταν μόνο στα αρσενικά μέλη της οικογένειας². Τα θηλυκά μέλη της παντρεύονταν και με τη σειρά τους έφευγαν για να κατοικήσουν στον τόπο του συζύγου τους. Η εσωτερική λειτουργία της πατριαρχικής οικογένειας στηριζόταν κυρίως στην αυστηρή τήρηση των ηθών και των εθίμων, και το αίσημα της τιμής (που εν πολλοίς προσδιοριζόταν από το “τι θα πει ο κόσμος”) αποτελούσε το ρυθμιστικό παράγοντα για τις πράξεις και τη συμπεριφορά των ατόμων και της ομάδας (Κοροντζής, 1961). Η κατανομή των ρόλων είχε ως βασικό κριτήριο το φύλο και την ηλικία και ρυθμιζόταν σύμφωνα με την παράδοση, η οποία αντανακλούσε σε τελευταία ανάλυση τις εσωτερικευμένες αξίες και στάσεις και τους ρυθμιστικούς μηχανισμούς της ευρύτερης κοινωνίας (Εμμανουήλ, 1979).

Στο οικογενειακό αυτό σχήμα η συμβολή των παιδιών στην παραγωγή ήταν αυτονόητη και η γέννηση πολλών παιδιών – κυρίως για οικογένειες με μεγάλες γεωργικές εκτάσεις – ήταν δεδομένη (Πυργιωτάκης, 1984). Καθώς μάλιστα στην προ-νεωτερική εκείνη εποχή υπήρχε σταθερότητα πραγμάτων και αξιών, οι ρόλοι παρέμεναν αμετάβλητοι επί σειρά γενεών. Έτσι, το παιδί, μέσα σ’ αυτό το οικογενειακό σχήμα, με όλες τις γενιές και τις ηλικίες, μπορούσε εύκολα να δει την εξέλιξη της δικής του ζωής στα πρόσωπα της γενεαλογικής ακολουθίας και να γνωρίσει τους ρόλους που επρόκειτο να αναλάβει στο παρόν και στο μέλλον. Μέσα από μια τέτοια προβολή το παιδί, εντελώς φυσικά και αβίαστα, προετοιμαζόταν για τη ζωή μέσα από την ίδια τη ζωή, ζώντας απλώς την οικογενειακή καθημερινότητα, τις χαρές, το μόχθο και τις δυσκολίες των γονιών του. Αποκτούσε την πείρα και τις ικανότητές τους, ωριμάζε και γινόταν μεγάλο και έτοιμο να αναλάβει το ρόλο του στη ζωή (Keilhacker, 1967). Με την έννοια αυτή το οικογενειακό αυτό σχήμα παρουσίαζε αυτάρκεια και ως προς την αγωγή των νέων και η δημιουργία σχολείων δεν κρινόταν απαραίτητη. Κυριαρχούσαν, έτσι, οι άτυπες μορφές αγωγής, σύμφωνα με τις οποίες ο χώρος της ίδιας της ζωής ήταν και χώρος αγωγής και προετοιμασίας για τη ζωή.

¹ Υπάρχουν επίσης πολλά στοιχεία από αρχαίους συγγραφείς που μας πληροφορούν ότι υπήρξαν πολιτισμοί στην αρχαιότητα με “μητρογραμμική διαδοχή”, γεγονός που ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη της μητριαρχίας (βλ. Λεκατσάς, 1977).

² Επειδή κατά κανόνα ο τόπος της κατοικίας συνέπιπτε με τον τόπο της εργασίας και μεταβιβαζόταν στα αρσενικά μέλη της οικογένειας, ο κοινός αυτός τόπος εργασίας και κατοικίας έφερε συχνά το επώνυμο της οικογένειας. Πολλά από τα σημερινά τοπωνύμια σε διάφορα μέρη της Ελλάδας φανερώνουν αυτήν ακριβώς τη σχέση τόπου και οικογενειακού ονόματος.

Οικογένεια της βιομηχανικής κοινωνίας

Με τη βιομηχανική επανάσταση και τη δημιουργία των πρώτων μονάδων μαζικής παραγωγής το προηγούμενο οικογενειακό σχήμα ανατράπηκε. Ιδρύθηκαν μεγάλες βιομηχανικές μονάδες σε μέρη όπου υπήρχε κατάλληλη πηγή ενέργειας ή όπου διευκολυνόταν η διακίνηση των καταναλωτικών αγαθών και της πρώτης ύλης. Η παραγωγή έπαυσε να συντελείται γύρω από την οικογένεια ή μέσα σ' αυτήν. Στο επίκεντρο της παραγωγής τέθηκε η μηχανή και όλοι έσπευσαν να αναζητήσουν εργασία εκεί όπου είχαν ιδρυθεί εργοστάσια. Έτσι, η ανάπτυξη των μεγάλων βιομηχανικών κέντρων συνοδεύτηκε από μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών (Τσαούσης, 1979). Τα εργοστάσια απαιτούσαν εργατικά χέρια, οι νεότεροι εγκατέλειψαν την αγροτική παραγωγή και έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους εκεί όπου το ημερομίσθιο θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη σταθερότητα. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάστηκε το μεγάλο ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης στην αρχή, για να ακολουθήσει η εξωτερική μετανάστευση αργότερα. Τότε σημειώθηκε το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα από την Ευρώπη προς την Αμερική αρχικά, και από τις νότιες ευρωπαϊκές προς τις χώρες της Βόρειας και της Κεντρικής Ευρώπης, μερικές δεκαετίες αργότερα (Πυργιωτάκης, 2003).

Με τη μετανάστευση των νεοτέρων αποκολλούνται κατ' αρχάς οι γενιές και το εκτεταμένο οικογενειακό σχήμα δέχεται πλήγμα. Ταυτοχρόνως, ο τόπος εργασίας δεν προσφέρεται πλέον και ως τόπος κατοικίας, με αποτέλεσμα να επέλθει σαφής διάκριση ανάμεσα στους δύο χώρους. Ο χωρισμός αυτός του τόπου εργασίας από τον τόπο κατοικίας απομάκρυνε τους γονείς – τον πατέρα αρχικά και τη μητέρα αργότερα – από τα παιδιά και έκανε προβληματική την επίβλεψη και την ανατροφή τους. Με τον τρόπο αυτό το παιδί αποκλείστηκε από τη διαδικασία της παραγωγής, στην οποία συμμετείχε από πολύ νωρίς στα πλαίσια της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας. Έτσι, το παιδί αντί να συμβάλλει στην οικονομική ενίσχυση της οικογένειας, όπως συνέβαινε προηγουμένως, μετατράπηκε σε υπολογίσιμη οικονομική δαπάνη (Keilhacker, 1967).

Κατά τον ίδιο τρόπο το κλειστό οικονομικό σύστημα διαλύεται αφού τώρα πλέον ο εργαζόμενος ανταλλάσσει την εργατική του δύναμη με το ημερομίσθιο και σπεύδει με αυτό να προμηθευτεί ό,τι χρειάζεται. Καθώς η οικονομία απαιτεί όλο και περισσότερα εργατικά χέρια, η γυναίκα εισέρχεται πλέον στο σύστημα απασχόλησης και μαζί με την οικονομική της επιζητία και την προσωπική της ελευθερία, πράγμα που της ανοίγει το δρό-

μο για τη συντροφικότητα. Επιπλέον, από τη διάκριση των χώρων κατοικίας και εργασίας προκύπτει η ανάγκη φύλαξης και προστασίας των παιδιών, αφού τώρα δεν μπορούν πλέον να συνυπάρχουν στο χώρο εργασίας μαζί με τους γονείς. Προκύπτει τότε η ανάγκη μείωσης του αριθμού των γεννήσεων. Ανακαλύπτονται τα τεχνητά μέσα ελέγχου της γονιμότητας, επινοείται το εξανθρωποποιημένο γάλα, ο τεχνητός θηλασμός και όλα εκείνα τα μέσα που διευκολύνουν την απομάκρυνση της εργαζόμενης μητέρας από το παιδί (Μουσούρου, 1985β).

Επιπλέον, το σύστημα απασχόλησης διαφοροποιείται και για την ένταξη σε αυτό απαιτούνται εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες, οι οποίες δεν μπορούν να καλλιεργηθούν στο χώρο της οικογένειας με τις παραδοσιακές μορφές αγωγής. Για όλους αυτούς του λόγους, επινοούνται ειδικοί χώροι, τα σχολεία, στα οποία ανατίθεται η φύλαξη και η διδασκαλία των παιδιών από ειδικευμένο προσωπικό, τους εκπαιδευτικούς. Η σχολική φοίτηση γενικεύεται και παύει να αποτελεί προνόμιο μόνον όσων προορίζονταν να αναλάβουν υπεύθυνες και ηγετικές θέσεις στην κοινωνία, όπως συνέβαινε έως τότε. Πρέπει να τονιστεί, ωστόσο, ότι στην ίδρυση των σχολείων και στη γενίκευση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης συνέβαλε χωρίς αμφιβολία ο διαφωτισμός, που απέβλεπε στη διαφώτιση των ανθρώπων και την απαλλαγή τους από θρησκοληπτικές αντιλήψεις και δεισιδαιμονίες, καθώς και η δημιουργία του έθνους-κράτους. Ειδικά, η δημιουργία του εθνικού κράτους είχε ανάγκη από ένα μηχανισμό που θα αναμόχλευε το παρελθόν, θα επεξεργαζόταν τους μύθους και τα κατορθώματα της φυλής και θα καλλιεργούσε έναν ενιαίο ιδεολογικό πυρήνα, για την οριζόντια διασύνδεση και τη συνοχή των μελών του έθνους-κράτους (Πυργιωτάκης, 2005).

Αυτές, σε γενικές γραμμές, ήταν οι κυριότερες εξελίξεις και οι μετασχηματισμοί τους οποίους δέχτηκε η οικογένεια κατά τη μετάβαση της

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά της αγροτικής και της σύγχρονης οικογένειας

| Αγροτική οικογένεια | Σύγχρονη οικογένεια |
|--|-----------------------------------|
| Οικογένεια πολλών γενεών | Πυρηνική οικογένεια |
| Πατριαρχική οικογένεια | Συντροφική οικογένεια |
| Τόπος κατοικίας συμπίπτει με τον τόπο εργασίας | Σαφής διάκριση των δύο χώρων |
| Αύταρκες (κλειστό) οικονομικό σύστημα | Καταναλωτικό οικογενειακό σύστημα |
| Σταθερότητα αξιών και ρόλων | Ρευστότητα αξιών και ρόλων |
| Μεγάλος αριθμός γεννήσεων | Περιορισμένος αριθμός γεννήσεων |
| Παιδιά συμβάλλουν στην παραγωγή | Παιδιά αποτελούν μονάδα κόστους |
| Παραδοσιακές μορφές αγωγής | Τυπική οργάνωση του σχολείου |

κοινωνίας από το αγροτικό στο στάδιο της βιομηχανικής και μετα-βιομηχανικής ανάπτυξης. Για να φανούν οι αντιθέσεις και οι μεταλλάξεις αυτές με τρόπο περισσότερο εποπτικό και σαφή παραθέτουμε τα κυριότερα σημεία τους στον Πίνακα 1.

Οικογένεια στη μετα-βιομηχανική εποχή

Από την επισκόπηση του Πίνακα 1 συνάγεται ότι η οικογένεια, όπως διαμορφώθηκε κατά τη βιομηχανική εποχή ως προς τον αριθμό των μελών και των γενεών που εκπροσωπούνται σε αυτήν, έχει υποστεί μεγάλη συρρίκνωση. Την τάση μάλιστα αυτή για βαθμιαία συρρίκνωση της οικογένειας είχε επισημάνει ήδη από ετών ο Durkheim, ο οποίος και είχε διατυπώσει το *Νόμο της Συστολής* (König, 1976). Ο αριθμός των μελών είναι κατά πολύ μικρότερος των προγενέστερων οικογενειακών σχημάτων, ενώ ως προς τον αριθμό των γενεών διαχωρίστηκε η “οικογένεια προσανατολισμού” από την “αναπαραγωγική οικογένεια”. Είναι γνωστό ότι κάθε έγγαμο άτομο ανήκει σε δύο οικογένειες, την οικογένεια από την οποία προέρχεται (οικογένεια προσανατολισμού) και την οικογένεια που συγκροτεί με το γάμο του (αναπαραγωγική οικογένεια) (Πυργιωτάκης, 2003). Με την απομάκρυνση των δύο αυτών οικογενειών προέκυψε η “πυρηνική οικογένεια” (König, 1976. Βλ. και Πυργιωτάκης, 1984). Στο νεότερο αυτό οικογενειακό σχήμα, το οποίο και τείνει να καθιερωθεί διεθνώς, εκπροσωπούνται δύο μόνο γενιές, η γενιά των γονέων και η γενιά των παιδιών, και η οικογένεια είναι κατεξοχήν παιδοκεντρική.

Ο αριθμός των παιδιών στο νέο αυτό οικογενειακό σχήμα είναι αρκετά περιορισμένος και η εκπαίδευσή τους έχει εναποτεθεί στην Πολιτεία. Αναπτύσσεται έτσι το Κοινωνικό Κράτος Πρόνοιας, το οποίο τόσο στην περίπτωση της παιδείας όσο και σε άλλες περιπτώσεις (υγεία, πρόνοια, περίθαλψη, φροντίδα υπερηλίκων, κ.λπ.) παρεμβαίνει στον εσωτερικό χώρο της οικογένειας και, με τους οργανωμένους προς αυτό το σκοπό θεσμούς, αναλαμβάνει λειτουργίες, οι οποίες σε προγενέστερα σχήματα ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της οικογένειας. Μέσα από τη γενικευμένη αυτή τάση, η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, σε σύγκριση με τα παλαιότερα οικογενειακά σχήματα, διακρίνεται από περιορισμένο φάσμα λειτουργιών και αρμοδιοτήτων (Mitterauer & Sieder, 1980), γι’ αυτό και γίνεται λόγος για λειτουργική απώλεια ή λειτουργική μετάθεση της οικογένειας (Πυργιωτάκης, 2003).

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Μετά τις διαπιστώσεις αυτές ως προς τις εξελίξεις και τις μεταβολές που υπέστη η οικογένεια γενικώς, το πρόβλημα που ανακύπτει είναι σε ποιο βαθμό η ελληνική οικογένεια έχει υποστεί τις αντίστοιχες επιδράσεις και μεταβολές και σε ποια κατάσταση βρίσκεται σήμερα. Η διερεύνηση του κεντρικού αυτού ερευνητικού προβλήματος, κατά την πάγια σχεδόν μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα, συντελείται και στην παρούσα μελέτη μέσα από δύο φάσεις:

(α) Αρχικά επιχειρείται μια φαινομενολογική καταγραφή της οικογένειας με βάση όλα τα διαθέσιμα αντικειμενικά (κυρίως δημογραφικά) δεδομένα, τα οποία ταξινομούνται και παρουσιάζονται ομαδοποιημένα κατά περίπτωση (γάμοι, γεννήσεις, διαζύγια κ.λπ.).

(β) Στη συνέχεια καταβάλλεται προσπάθεια να ανασυγκροτηθούν όλα αυτά τα δημογραφικά δεδομένα σε ένα νέο “οργανικό όλο”, ώστε μέσα από τη λειτουργική ανασύνθεσή τους να διαφανεί ο τρόπος με τον οποίο εξελίσσεται ο κύκλος ζωής της ελληνικής οικογένειας και οι διαδοχικές φάσεις μέσα από τις οποίες διήλθε στην πορεία του χρόνου. Μετά την αναπαράσταση αυτή, καταβάλλεται μια νέα ερμηνευτική προσπάθεια για συστηματικότερη ανάλυση και κατανόηση της βαθύτερης λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας, με τις αντιλήψεις και την ιδεολογία από την οποία διέπεται.

Πριν από όλα αυτά όμως προβαίνουμε σε μια σύντομη επισκόπηση των εξελίξεων στο χώρο της ελληνικής κοινωνίας αφού, όπως είπαμε και στην αρχή, η οικογένεια αποτελεί ουσιαστικό θεσμό της κοινωνίας και οι ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές έχουν τον αντίκτυπό τους και ασκούν σοβαρές επιδράσεις στο χώρο της οικογένειας.

Κοινωνικές εξελίξεις και μεταβολές

Η Ελλάδα, χώρα των 10.964.020 κατοίκων (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004), ήταν από την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους και μέχρι το πρόσφατο παρελθόν χώρα καθαρά γεωργική και η ελληνική κοινωνία μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες παρουσίαζε όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας αγροτικού τύπου. Κυρίως όμως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κάτω από την επίδραση πολλών παραγόντων, που δεν είναι δυνατό να αναλυθούν στο πλαίσιο της εργασίας αυτής, η ελληνική κοινωνία γνώρισε έντονες μεταβολές και μέσα στο μικρό χρονικό διάστημα των τριών ή τεσσάρων δεκαετιών, βρέθηκε στο στάδιο της βιομηχανικής και μετα-βιομηχανικής κοινωνίας. Η ταχύρυθμη αυτή μετάβαση από τις παραδοσιακές στις σύγχρονες

Πίνακας 2. Κατανομή του εργατικού δυναμικού κατά τομέα παραγωγής

| Τομέας εργασίας | 1961 | | 1971 | | 1981 | | 1991 | |
|--------------------|-----------|------|-----------|------|-----------|------|-----------|------|
| | Πληθυσμός | % | Πληθυσμός | % | Πληθυσμός | % | Πληθυσμός | % |
| Πρωτογενής | 1.960.400 | 53,8 | 1.330.000 | 40,5 | 1.129.100 | 30,7 | 668.766 | 19,9 |
| Δευτερογενής | 691.400 | 19,0 | 841.000 | 25,6 | 1.066.600 | 29,0 | 852.946 | 25,3 |
| Τριτογενής | 986.900 | 27,2 | 1.111.900 | 33,9 | 1.482.100 | 40,3 | 1.843.612 | 54,8 |

μορφές ζωής συνοδεύτηκε, όπως είναι φυσικό, από βαθιές αλλαγές και έντονες διαφοροποιήσεις σε όλους τους τομείς, τις σπουδαιότερες από τις οποίες παρουσιάζουμε παρακάτω.

Κατ' αρχάς παρουσιάζεται μεγάλη αναδιάταξη στον τομέα της παραγωγής, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 2. Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, κατά την απογραφή του 1961 ο μισός και πλέον πληθυσμός της χώρας (53,8%) απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Το ποσοστό αυτό συρρικνώνεται από δεκαετία σε δεκαετία και σήμερα ασχολείται με τα γεωργοκτηνοτροφικά επαγγέλματα μόλις το ένα πέμπτο του συνολικού πληθυσμού (19,9%). Παρατηρείται, ωστόσο, ότι σχεδόν όλο το ποσοστό που εγκαταλείπει τον πρωτογενή εντάσσεται στον τριτογενή τομέα παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό, ο τριτογενής τομέας διογκώνεται υπέρμετρα και από 27,2% του συνολικού εργατικού δυναμικού που απασχολούσε το 1961, περιλαμβάνει το 1991 το υψηλό ποσοστό του 54,8%, υπερκαλύπτοντας και αυτά ακόμη τα επίπεδα στα οποία βρισκόταν ο πρωτογενής τομέας το 1961. Σύμφωνα μάλιστα με τα τελευταία στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 1997) ο τριτογενής τομέας ανέρχεται στο 57,7% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Αντίθετα, ο δευτερογενής τομέας, με 25,3% (1991) και 22,5% για το 1997, εξακολουθεί να παραμένει ισχνός. Ο έντονος αυτός μετασχηματισμός στην παραγωγή, την οικονομία και την οργάνωση της εργασίας συνοδεύτηκε από ανάλογες επιπτώσεις σε άλλες κοινωνικές πτυχές και προκάλεσε άλλα κοινωνικά φαινόμενα, με κορυφαίο την αστικοποίηση των πληθυσμών και την εσωτερική μετανάστευση. Ο αγροτικός πληθυσμός εγκατέλειψε τις πατρικές του εστίες και μετανάστευσε προς τα αστικά κέντρα, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 3.

Είναι προφανές ότι ενώ στα μέσα ακριβώς του 20ού αιώνα το ποσοστό των κατοίκων του αγροτικού χώρου καλύπτει το 47,5%, στην πορεία το ποσοστό αυτό μειώνεται σταδιακά, ενώ αυξάνεται το αντίστοιχο του αστικού χώρου και σύμφωνα με την απογραφή του 1991, ανέρχεται στο 58,8% του συνολικού πληθυσμού. Αν μάλιστα ανατρέξουμε στο 19ο αιώνα, διαπιστώνουμε ότι το 1879 διέμενε σε μικρές κωμοπόλεις και χωριά το 72% του συνολικού πληθυσμού, το ποσοστό αυτό (με 70% το έτος 1889) παραμένει σχεδόν σταθερό και στο

Πίνακας 3. Κατανομή του ελληνικού πληθυσμού σε αγροτικές, ημιαστικές και αστικές περιοχές

| Περιοχή | Έτος απογραφής | | | | | |
|-----------|----------------|------|------|------|------|------|
| | 1951 | 1961 | 1971 | 1981 | 1991 | 2001 |
| Αγροτική | 47,5 | 43,8 | 35,2 | 30,3 | 28,4 | 24,9 |
| Ημιαστική | 14,8 | 12,9 | 11,6 | 11,6 | 12,8 | - |
| Αστική | 37,7 | 43,3 | 53,2 | 58,1 | 58,8 | 75,1 |

τέλος του 19ου αιώνα (1896) εξακολουθεί να βρίσκεται στο επίσης υψηλό επίπεδο του 69% (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004). Σήμερα, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, ο αγροτικός πληθυσμός καλύπτει μόλις το ένα τέταρτο (24,9%) του συνολικού πληθυσμού, ενώ ο ημιαστικός δεν αναφέρεται καν και ο αστικός πληθυσμός ανέρχεται στο υψηλό ποσοστό του 75,1% (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004). Μέσα από το ραγδαίο αυτό ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης, πολυάριθμα ελληνικά χωριά με τις παραδοσιακές μορφές ζωής εγκαταλείφθηκαν, για να σχηματιστούν μεγάλες πόλεις, χωρίς μάλιστα να υπάρχει η κατάλληλη υποδομή και συχνά ούτε η κατάλληλη παιδεία γι' αυτό (Κατάκη, 1984. Πολύζος, 1981).

Η ελληνική οικογένεια, σύμφωνα με τις γενικότερες μεταβολές που περιγράψαμε παραπάνω, έπαυσε να λειτουργεί ως κλειστό οικονομικό σύστημα και η καταναλωτική συμπεριφορά των Ελλήνων τους έστρεψε στη χρήση σύγχρονων τεχνολογικών μέσων, τα οποία εισχώρησαν έντονα στην καθημερινότητά τους και μετέβαλαν τις παραδοσιακές μορφές ζωής (βλ. Μουσούρου, 2005).

Εκπληκτική άνοδο έχει σημειώσει, επίσης, το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2002). Έτσι, ο αριθμός των αναλφαβήτων, που το 1961 ήταν 1.222.481 (14% του συνολικού πληθυσμού της χώρας), μειώθηκε σταδιακά και το 2001, με μόλις 374.192 αναλφάβητους (3,6% του συνολικού πληθυσμού), έφθασε στα χαμηλότερα όριά του. Αντιστοίχως, αυξήθηκε ο αριθμός των αποφοίτων Μέσης Εκπαίδευσης και των πτυχιούχων των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Όπως δείξαμε σε σχετική μελέτη, ως προς το σημείο αυτό η ελληνική εκπαίδευση έχει σημειώσει αλματώδη εξέλιξη, παρά τα όσα κατά καιρούς λέγονται ή γράφονται περί του αντιθέτου (Πυργιωτάκης, 2006). Οι απόφοιτοι Μέσης Εκπαίδευσης από 522.382 (6,2% του συνολικού πληθυσμού) το 1961 ανήλθαν στους 800.920 (9,1%) το 1971, σε 1.116.633 (11,5%) το 1981 και 1.866.494 (20,6%) το 1991. Σήμερα (απογραφή του 2001) οι κάτοχοι απολυτηρίου Λυκείου ανέρχονται στους 2.306.110 (22,3% του συνολικού πληθυσμού). Ταχύτατη αύξηση παρουσιάζουν επίσης οι πτυχιούχοι των Α.Ε.Ι. Έτσι, από 95.988 (1,5% του συ-

Πίνακας 4. Τα νοικοκυριά της Ελλάδας και τα μέλη που ανήκουν σε αυτά

| Έτος απογραφής | Νοικοκυριά | | |
|-------------------|------------|------------|------------------|
| | Αριθμός | Μέλη | Μέσος όρος μελών |
| 1920 | 1.113.340 | 4.777.109 | 4,29 |
| 1940 | 1.676.937 | 7.124.213 | 4,25 |
| 1951 | 1.778.470 | 7.309.198 | 4,11 |
| 1961 | 2.142.968 | 8.104.386 | 3,78 |
| 1971 ¹ | 2.491.916 | 8.440.292 | 3,39 |
| 1981 ² | 2.974.450 | 9.290.160 | 3,12 |
| 1991 | 3.203.834 | 9.531.128 | 2,97 |
| 2001 | 3.674.381 | 10.291.186 | 2,80 |
| 2001 ³ | 3.664.392 | 10.266.004 | 2,80 |

Σημείωση: ¹ Δειγματοληπτική επεξεργασία 25% των δελτίων της απογραφής. ² Δειγματοληπτική επεξεργασία 10% των δελτίων της απογραφής. ³ Μόνιμος πληθυσμός

νολικού πληθυσμού) το 1961 ανήλθαν στους 210.104 (2,4%) το 1971, στους 329.489 (3,4%) το 1981, και 564.011 (6,2%) το 1991 (Πυργιωτάκης, 2006). Σήμερα (απογραφή 2001) ανέρχονται στους 858.562 (8,3% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2002). Από όλα τα στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι η ελληνική κοινωνία έχει μετασηματοποιηθεί από αγροτική σε σύγχρονη βιομηχανική και μετα-βιομηχανική (κοινωνία της πληροφορίας).

Δημογραφικές εξελίξεις και μεταβολές

Οι ευρύτεροι αυτοί κοινωνικοί μετασηματοποιήσεις, οι οποίοι εντελώς συνοπτικά παρουσιάστηκαν παραπάνω, επέφεραν όπως ήταν φυσικό, ουσιώδεις μεταβολές σε δημογραφικά και άλλα δεδομένα τα οποία επιδρούν σημαντικά στη δομή και στον τρόπο ζωής της ελληνικής οικογένειας. Μια πρώτη επισκόπηση στα “νοικοκυριά” της Ελλάδας είναι αρκετή για να επιβεβαιωθούν τα όσα είπαμε σε άλλο σημείο για τη διάκριση ανάμεσα στην οικογένεια προσανατολισμού και στην αναπαραγωγική οικογένεια. Το “νοικοκυριό” δεν ταυτίζεται βέβαια με αυτό που γενικώς θεωρούμε οικογένεια. Όπως προκύπτει όμως από τον ορισμό της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος³, είναι

³ Σύμφωνα με τους ορισμούς της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος “νοικοκυριό” θεωρήθηκε: (α) Κάθε πρόσωπο που ζούσε μόνο, είτε σε χωριστή κατοικία είτε σε νοικιασμένο δωμάτιο, αλλά –στην τελευταία αυτή περίπτωση– δε γευμάτιζε μαζί με το πρόσωπο ή την οικογένεια από την οποία νοίκιαζε το δωμάτιο. (β) Κάθε ομάδα δύο ή περισσότερων προσώπων (συγγενών ή μη), τα οποία ζούσαν στην ίδια κατοικία ή στέγη και τα οποία λάμβαναν μαζί τα γεύματά τους» (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004, σ. 41).

Πίνακας 5. Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδας ανά δεκαετία (γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι ανά 1.000 κατοίκους)

| Έτος | Γάμοι | Γεννήσεις ζώντων | Θάνατοι | Θάνατοι < 1 έτους |
|------|-------|------------------|---------|-------------------|
| 1939 | 6,59 | 24,77 | 13,91 | 118,00 |
| 1950 | 7,73 | 19,98 | 7,10 | 35,45 |
| 1960 | 6,98 | 18,88 | 7,27 | 40,07 |
| 1970 | 7,67 | 16,48 | 8,42 | 29,60 |
| 1980 | 6,47 | 15,36 | 9,05 | 17,94 |
| 1990 | 5,81 | 10,06 | 9,27 | 9,71 |
| 2000 | 4,48 | 9,46 | 9,64 | 5,91 |

σαφές ότι ο αριθμός των νοικοκυριών προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό των οικογενειών. Με βάση την παραδοχή αυτή συνάγονται από τον Πίνακα 4 τα παρακάτω (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004).

Είναι σαφές ότι ο αριθμός των νοικοκυριών από το 1920 (1.113.340) μέχρι σήμερα (3.664.392) έχει υπερ-τριπλασιαστεί. Βέβαια θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η εκπληκτική αυτή αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών οφείλεται στη γενική αύξηση του πληθυσμού, η οποία επίσης είναι σαφής. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε, κατά τον ίδιο τρόπο, η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού να είχε συνεπιφέρει και αντίστοιχη αύξηση των μελών ανά νοικοκυριό. Αντ' αυτού όμως παρατηρείται μείωση των μελών τους. Έτσι, ενώ το 1920 σε κάθε νοικοκυριό αντιστοιχούσαν 4,29 μέλη, με την απογραφή του 2001 ο μέσος όρος των μελών που αντιστοιχεί σε κάθε νοικοκυριό ανέρχεται μόλις στα 2,80. Γύρω από το μέσο όρο αυτό (2,80) κινείται ο αριθμός των μελών ανά νοικοκυριό σε όλη την τελευταία δεκαετία (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 2004). Το ποσοστό αυτό μάλιστα δε διαφοροποιείται ουσιαστικά από το επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat βρίσκεται στο 2,60.⁴ Πρέπει να αναφερθεί ότι η υπογεννητικότητα των Ελλήνων, για την οποία θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω, ασκεί την επίδρασή της στη μείωση των μελών ανά νοικοκυριό, δεν ερμηνεύει όμως το φαινόμενο της αύξησης των νοικοκυριών. Αυτή, λοιπόν, η παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών με την ταυτόχρονη μείωση των μελών τους πρέπει να αποδοθεί στη γενική τάση που παρατηρείται και στην Ελλάδα, δηλαδή να αυτονομείται η αναπαραγωγική οικογένεια από την οικογένεια προσανατολισμού και να δημιουργεί το δικό της νοικοκυριό.

⁴ Σύμφωνα με τα δεδομένα της Eurostat, ο μέσος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο των 25, όσο και των 15 χωρών είναι 2,4. Οι αντίστοιχοι μέσοι όροι για τις γνωστές χώρες είναι: Αγγλία (Ηνωμένο Βασίλειο) 2,3, Βέλγιο 2,5, Γαλλία 2,5, Γερμανία 2,1, Δανία 2,2, Ισπανία 2,9, Ιταλία 2,6, Κύπρος 3,0, Πορτογαλία 2,8.

Ενδιαφέροντα είναι, επίσης, τα δεδομένα του Πίνακα 5. Από τον πίνακα αυτόν προκύπτουν οι παρακάτω γενικές διαπιστώσεις:

1. Παρά τη σταδιακή αύξηση του ελληνικού πληθυσμού, που διαπιστώνεται από τη μια απογραφή στην άλλη, παρατηρείται σταθερή μείωση του αριθμού των γάμων, κυρίως από το 1980 και εξής. Έτσι, ενώ κατά τις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970 ο αριθμός των γάμων που τελούνταν κατ' έτος ανέρχεται γύρω στους 7 ανά 1.000 κατοίκους, αρχίζει από το 1980 η σταθερή μείωσή τους για να φτάσουν το έτος 2000 στους 4,48 ανά 1000 κατοίκους.

2. Είναι, ωστόσο, θετικό ότι σημειώνεται σοβαρή μείωση του αριθμού των θανάτων. Από 13,91 θανάτους ανά έτος στους 1.000 κατοίκους το 1939, και ύστερα από κάποιες διακυμάνσεις, βρισκόμαστε το έτος 2000 στους 9,64 θανάτους, γεγονός που υποδηλώνει την ουσιαστική βελτίωση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και των μέτρων κοινωνικής προστασίας.

3. Μεγάλη βελτίωση παρατηρείται επίσης ως προς την παιδική θνησιμότητα. Ενώ το 1939 απεβίωσαν 118 βρέφη (κάτω του 1 έτους) στους 1.000 κατοίκους, ο αντίστοιχος αριθμός για τα σημερινά δεδομένα κατέρχεται στα 5,91 βρέφη.

4. Τα περισσότερα από τα παραπάνω δεδομένα συνδέονται μεταξύ τους, το ένα προκαλεί και επισπεύδει νομοτελειακά το άλλο. Έτσι, για παράδειγμα, η μείωση του αριθμού των γάμων είναι εύκολο να ερμηνευθεί με βάση τη μείωση του αριθμού των γεννήσεων και τη συνακόλουθη μείωση του νεανικού πληθυσμού. Η μείωση των γάμων, αντιστοίχως, οδηγεί μακροπρόθεσμα στη μείωση του αριθμού των γεννήσεων.

Σχολιάζοντας τις παραπάνω διαπιστώσεις παρατηρούμε ότι η μείωση του αριθμού των γάμων αρχίζει να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν, για να γίνει περισσότερο εμφανής στις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τάση αυτή είχε αρχίσει σε όλες σχεδόν τις χώρες της (Δυτικής τότε) Ευρώπης ήδη από τη δεκαετία του 1970, όπως προκύπτει από τη διεθνή βιβλιογραφία (Michel, 1981). Παρατηρείται, επίσης, μείωση των θανάτων, και αυτό αποτελεί ένα εξαιρετικά θετικό γεγονός, που σε συνδυασμό με τη δραστική μείωση της παιδικής θνησιμότητας, δείχνει σοβαρή βελτίωση των μέτρων στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής με άμεσα και ορατά αποτελέσματα. Το γεγονός ότι η παιδική θνησιμότητα βρίσκεται στα χαμηλότερα όρια της Ευρώπης, αποτελεί όντως ένα αξιοθαύμαστο επίτευγμα της ελληνικής κοινωνίας και της ιατρικής επιστήμης, που συνέτεινε σε μιαν άλλη, θετική επίσης, διαπίστωση: Την παράταση του προσδοκώμενου ορίου ζωής (Εθνική Στατισκή Υπη-

Πίνακας 6. Η εξέλιξη των ορίων επιβίωσης (προσδοκώμενη ζωή) κατά φύλο

| Έτος | Άνδρες | Γυναίκες |
|------|--------|----------|
| 1928 | 44,95 | 47,46 |
| 1970 | 70,13 | 73,64 |
| 1980 | 72,15 | 76,55 |
| 1990 | 74,60 | 79,40 |
| 2000 | 75,42 | 80,54 |
| 2001 | 75,40 | 80,70 |
| 2002 | 76,40 | 81,10 |
| 2003 | 76,50 | 81,30 |

ρεσία Ελλάδος, 2004). Δεν πρόκειται εδώ για το μέσο όρο ζωής, ο οποίος συνάγεται από την ηλικία θανάτου όλων των εκλιπόντων μελών μιας κοινωνίας, αλλά για εκτίμηση των ετών που αναμένεται να ζήσει το νεογέννητο με την προϋπόθεση ότι τα δεδομένα της ζωής δε θα μεταβληθούν άρδην και οι ισχύουσες αιτίες θανάτου θα διατηρηθούν σταθερές κατά τη διάρκεια της ζωής του (βλ. Παπαευαγγέλου & Τσίμπος, 1992). Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 6, η προσδοκώμενη ζωή, από το 1928 έως σήμερα, έχει ανέλθει με εκπληκτικούς ρυθμούς.

Με αυτή τη μέση προσδοκώμενη διάρκεια ζωής, η Ελλάδα βρίσκεται πάνω από το όριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, για τους άνδρες η προσδοκώμενη ζωή στην Ελλάδα είναι 76,5 χρόνια, ενώ για την Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 κρατών-μελών είναι 74,9 και για τα 15 κράτη-μέλη είναι 75,9. Σε σχέση με τις γυναίκες η προσδοκώμενη ζωή για τις 25 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανέρχεται στα 81,3 χρόνια, για τις 15 πρώτες χώρες στα 81,8 και για την Ελλάδα στα 81,3.

Ο γάμος και ηλικία στην οποία συντελείται

Ένα από τα πλέον βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν την περαιτέρω πορεία της οικογένειας είναι ο γάμος (Μουσσούρου, 2005α). Ύστερα από τη γενική επισκόπηση των δημογραφικών στοιχείων που επιχειρήσαμε παραπάνω, είναι αναγκαία μια περισσότερο εξειδικευμένη αναφορά στο γάμο και στη μέση ηλικία στην οποία συντελείται.

Μελετώντας κανείς τα στοιχεία του Πίνακα 7, μπορεί να προβεί στις ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7, έως το 1982, ένα υψηλό ποσοστό (37,3%, 40,1% και 38,3%) ανδρών παντρεύονταν στην ηλικία των 25-29 ετών.

Πίνακας 7. Γάμος κατά φύλο και ομάδα ηλικίας σε ποσοστά

| Ηλικία ομάδας | Άνδρες | | | | | Γυναίκες | | | | |
|---------------|-----------|-----------|------|------|------|-----------|-----------|------|------|------|
| | 1933-1937 | 1958-1962 | 1982 | 2001 | 2002 | 1933-1937 | 1958-1962 | 1982 | 2001 | 2002 |
| < 20 | 4.6 | 2.5 | 12.8 | 0.7 | 0.7 | 17.1 | 13.1 | 28.9 | 5.5 | 5.5 |
| 20 - 24 | 28.4 | 18.6 | 28.1 | 8.9 | 8.4 | 49.8 | 41.5 | 38,8 | 25.2 | 23.6 |
| 25 - 29 | 37.3 | 40.1 | 38.3 | 32.9 | 31.6 | 24.2 | 30.3 | 18.4 | 37.4 | 37.9 |
| 30 - 34 | 19.9 | 23.9 | 16.2 | 30.6 | 31.1 | 6.2 | 10.4 | 6.2 | 19.0 | 20.1 |
| 35 - 39 | 7.5 | 8.9 | 6.6 | 13.4 | 14.0 | 2.0 | 3.0 | 27.0 | 6.6 | 7.0 |
| 40 - 44 | 2.6 | 3.2 | 2.8 | 6.0 | 6.1 | 0.5 | 1.0 | 1.5 | 2.8 | 3.0 |
| > 45 | 1.7 | 2.8 | 6.0 | 7.8 | 8.0 | 0.2 | 0.7 | 3.3 | 3.7 | 3.8 |

Ακολουθεί η ηλικιακή ομάδα των 20-24 ετών και έπεται η ομάδα 30-34. Πάντοτε όμως η ισχυρή κεντρική τάση παραμένει στην ομάδα των 25-29 ετών.

2. Στην ίδια εκείνη χρονική περίοδο, η κεντρική τάση για τη γυναίκα διαμορφώνεται γύρω από την ηλικία των 20-24 ετών, με ποσοστά 49,9% για την πρώτη χρονική περίοδο, 41,5% για τη δεύτερη και 38,8% για το έτος 1982.

3. Στα επόμενα χρόνια, οι κεντρικές αυτές τάσεις αλλοιώνονται και τα υψηλά ποσοστά κατανέμονται με ισότιμο περίπου τρόπο στις ηλικιακές ομάδες των 25-29 και 30-34 ετών για τους άνδρες και στις ομάδες 20-24 και 25-29 ετών για τις γυναίκες.

4. Από τη διαπίστωση αυτή γίνεται σαφής μια νέα τάση, η τάση αναβολής του γάμου κατά μία πενταετία περίπου. Η διαπίστωση αυτή αφορά κατά όμοιο περίπου τρόπο τόσο τον άντρα όσο και τη γυναίκα.

5. Σε όλες τις χρονικές περιόδους που μνημονεύονται εδώ παρατηρείται μια σταθερή διαφορά στη μέση ηλικία γάμου, ανάμεσα στον άνδρα και στη γυναίκα. Η γυναίκα είναι κατά κανόνα μικρότερη από τον άνδρα κατά πέντε περίπου χρόνια. Η ηλικιακή αυτή διαφορά μειώθηκε στα 4,1 χρόνια, μετά την πρόσφατη τάση για αναβολή του γάμου.

Με κατάλληλη επεξεργασία των στοιχείων που αναφέρθηκαν παραπάνω καθώς και των αναλυτικότερων στοιχείων που παραθέτει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (2004), διαπιστώνεται ότι σύμφωνα με τα δεδομένα του 2002 (τελευταίο έτος για το οποίο διαθέτουμε αναλυτικά στοιχεία), ο μέσος όρος της ηλικίας γάμου είναι 33,1 για τους άνδρες και 29,0 για τις γυναίκες. Για το προηγούμενο έτος (2001) οι αποκλίσεις ήταν ελάχιστες. Ο μέσος όρος της ηλικίας γάμου ήταν 32,85 για τον άνδρα και 28,7 για τις γυναίκες. Ουσιαστικά ο μέσος όρος ανήλθε κατά τρεις μήνες περίπου μέσα σε ένα έτος. Τα στοιχεία αυτά υπογραμμίζουν μίαν εκπληκτική άνοδο της μέσης ηλικίας γάμου, η οποία ήταν άγνωστη για την Ελλάδα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο μέσος όρος ανέρχεται, επειδή στους γάμους αυτούς συμπεριλαμβάνεται και ο δεύτερος γάμος⁵. Όμως, τα διαζύγια στην Ελλάδα είναι τόσο λίγα, που και αν ακόμη όλα οδηγούσαν σε δεύτερο γάμο, και τότε πάλι η επίδρασή τους δε θα ήταν μεγάλη.

Οι παραπάνω γενικές διαπιστώσεις επισημαίνουν κεντρικές τάσεις και ροπές. Οι διαφοροποιήσεις όμως και οι αποκλίσεις από τις κεντρικές αυτές τάσεις είναι αναμενόμενες και για την ακριβέστερη διαπίστωσή τους απαιτείται διεξοδικότερη ανάλυση των στοιχείων της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος. Πάντως η ηλικία γάμου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το μορφωτικό επίπεδο των νέων, καθώς επίσης και από τη γεωγραφική περιοχή στην οποία διαμένουν. Έτσι, άνοδος του μορφωτικού επιπέδου σημαίνει άνοδο της ηλικίας γάμου, τόσο για τον άνδρα όσο και για τη γυναίκα, ενώ αντίστροφα παρατηρείται μείωση της ηλικίας αυτής καθώς βαίνουμε από τις αστικές προς τις αγροτικές περιοχές.

Συγκεφαλαιώνοντας τις παραπάνω διαπιστώσεις, μπορεί να επισημάνει κανείς ότι στην Ελλάδα η μέση ηλικία γάμου διατηρούσε μια σταθερότητα στο παρελθόν, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες παντρεύονταν σε ηλικία 22,6 ετών και οι άντρες σε ηλικία 27,6 ετών, κατά μέσο όρο (Μουσούρου, 2005α). Κατά τα τελευταία χρόνια, η σταθερά αυτή φαίνεται να υφίσταται αλλοίωση και παρουσιάζεται μετατόπιση της μέσης ηλικίας γάμου κατά μία πενταετία και πλέον προς τα πάνω, όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7. Η διαπίστωση αυτή πρέπει να ερμηνευθεί με βάση δύο κυρίως μεταβλητές: την ανεργία των νέων και την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου. Επειδή, δηλαδή, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των νέων συνδέεται με σχετική άνοδο της μέσης ηλικίας γάμου και με δεδομένο ότι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το εκπαιδευτικό επίπεδο των Ελλήνων ανήλθε κατά τα τελευταία χρόνια με υψηλούς ρυθμούς, μια σχετική τάση ανόδου της μέσης ηλικίας γάμου θα ήταν αναμενόμενη, όχι όμως αυτού του μεγέθους. Γι' αυτό η αύξηση μπορεί να ερμηνευτεί από την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου σε συνδυασμό με τους υψηλούς δείκτες ανεργίας, η οποία σήμερα πλήττει και την ομάδα των πτυχιούχων σε υψηλά ποσοστά (EUYDICE-Eurostat, 2002). Αυτή ακριβώς η ανασφάλεια που προκαλείται από το φαινόμενο της ανεργίας (Μουσούρου, 2005γ), εκφράζεται με το δισταγμό έναντι του γάμου, που αναγκαστικά αναβάλλεται.

⁵ Στην Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος αναφέρεται ο γάμος και η ηλικία των νεονύμφων, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για πρώτο ή δεύτερο γάμο, ώστε ο ερευνητής να επεξεργαστεί τα κατάλληλα στοιχεία κάθε φορά. Τούτο όμως συνέβαινε πάντοτε και μολονότι ο αριθμός των διαζυγίων έχει σημειώσει σχετική άνοδο, δεν μπορεί να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι η άνοδος της μέσης ηλικίας γάμου πρέπει να αποδοθεί στην αύξηση των διαζυγίων.

Αξίζει επίσης να μνημονευθεί μία άλλη τάση που μόλις αρχίζει να διαφαίνεται. Πρόκειται για τη συχνότητα του γάμου μετά την ηλικία των 45 ετών. Ενώ, δηλαδή, έως το 1982, οι γάμοι μετά από την ηλικία αυτή ήταν σπάνιοι, σήμερα το ποσοστό γάμων της ηλικιακής αυτής ομάδας αυξάνεται. Ωστόσο, η αύξηση αυτή αφορά κατά κύριο λόγο τον άνδρα και λιγότερο τη γυναίκα. Το γεγονός αυτό φαίνεται μάλλον να αντανακλά τη διπλή ηθική που συνεχίζει να διαπερνά την ελληνική κοινωνία, η οποία είχε ανέκαθεν διαφορετικά κριτήρια για τον άνδρα και διαφορετικά για τη γυναίκα.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις αξίζει να επισημανθεί κυρίως η σημαντική αύξηση της μέσης ηλικίας γάμου, τόσο για τον άνδρα όσο και για τη γυναίκα, δεδομένου ότι έχει δύο άμεσες επιπτώσεις στη δομή και την εσωτερική λειτουργία της οικογένειας: (α) Με την καθυστερημένη έναρξη της συζυγικής ζωής μειώνεται σημαντικά ο χρόνος γονιμότητας της συζύγου και αυτό έχει, χωρίς αμφιβολία, άμεσες επιπτώσεις στην αναπαραγωγική της ικανότητα. (β) Με την καθυστερημένη έναρξη της συζυγικής ζωής επιβραδύνεται μοιραία η έναρξη της γονεϊκής περιόδου, με άμεση συνέπεια οι γονείς να εισέρχονται στην μεταγονεϊκή περίοδο σε μεγάλη πλέον ηλικία και να μην είναι σε θέση να προσφέρουν στα έγγαμα πλέον τέκνα τους όσα ενδεχομένως θα ανέμεναν.

Γεννήσεις

Επανερχόμενοι στα στοιχεία γεννητικότητας⁶, όπως απεικονίζονται στον Πίνακα 5, διαπιστώνουμε μίαν αξιοπρόσεκτη πτωτική τάση του αριθμού των γεννήσεων. Έτσι, το 1939 σημειώθηκαν 24,77 γεννήσεις ανά 1.000 κατοίκους, για να αρχίσει κατόπιν η ραγδαία πτώση του αριθμού των γεννήσεων από τη μια δεκαετία στην άλλη και να φτάσουν το έτος 2000 στο πιο χαμηλό όριο των 9,46 παιδιών στους 1.000 κατοίκους. Για να κατανοηθεί το μέγεθος του προβλήματος αναφέρουμε μόνον ότι, σε απόλυτους αριθμούς, το έτος 1939 είχαμε 178.854 γεννήσεις και το 2000 μόνον 103.643, δηλαδή 75.211 γεννήσεις λιγότερες.

Η στάση αυτή των Ελλήνων στο θέμα του επιθυμητού αριθμού παιδιών είχε αρχίσει να διαφαίνεται νωρίτερα. Έτσι, σε μια έρευνα που δημοσιεύτηκε το 1985 (Μουσούρου, 1985α), οι μεγαλύτερες σε ηλικία μητέρες δήλωσαν ότι επιθυμούν μεγαλύτερο αριθμό παιδιών (2 έως 3), ενώ οι μικρότερες ότι επι-

⁶ Για τις έννοιες "γονιμότητα", "γεννητικότητα", και "αναπαραγωγικότητα", βλ. Παπαευαγγέλου και Τσίμπος (1992).

θυμούσαν λιγότερα παιδιά (1 έως 2 το πολύ). Η στάση αυτή έναντι του επιθυμητού αριθμού παιδιών εκδηλώνεται σήμερα στην αναπαραγωγική συμπεριφορά των Ελλήνων με τον πιο ανάγλυφο τρόπο. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, η γονιμότητα των Ελληνίδων για το έτος 2004 βρίσκεται στο χαμηλό όριο του 1,29, επίπεδο στο οποίο κινείται σε όλη τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Με το δείκτη αυτό γονιμότητας η Ελλάδα βρίσκεται στο χαμηλότερο όριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷. Με τον τρόπο αυτό η μείωση του ελληνικού πληθυσμού, κυρίως του νεανικού, καθίσταται απολύτως βέβαιη, αφού για την αναπαραγωγικότητα και τη διατήρησή του στα ίδια επίπεδα, θα πρέπει σύμφωνα και πάλι με τη Eurostat να γεννώνται από το ζευγάρι 2,1 παιδιά. Με δεδομένη, δηλαδή, την παιδική θνησιμότητα, η γέννηση δύο παιδιών από δύο γονείς, σημαίνει σταδιακή μείωση του πληθυσμού. Πολύ πιο απειλητική γίνεται, ωστόσο, η μείωση αυτή με το 1,29, το χαμηλότερο όριο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Αυτή ακριβώς η μείωση του αριθμού των γεννήσεων σε συνδυασμό με την άλλη διαπίστωση, τη μείωση δηλαδή των θανάτων και την παράταση του προσδοκώμενου ορίου ζωής, οδηγεί νομοτελειακά στη γήρανση του ελληνικού πληθυσμού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται (Κοτζαμάνης, Μαράτου-Αλιπράντη, Τεπέρογλου, & Τζωρτζοπούλου, 1996).

Διαζύγια

Παρακολουθώντας την εξέλιξη του αριθμού των διαζυγίων στο τελευταίο μισό του 20ού αιώνα, διαπιστώνει κανείς ότι αριθμός των διαζυγίων ήταν 3.152 το 1969, ανήλθε σε 4.716 το 1979, και σε 5.907 το 1989. Η ανοδική αυτή πορεία συνεχίστηκε σταθερά και το 1999 ο αριθμός των διαζυγίων ανήλθε στα 9.629, ενώ το 2002 ήταν 11.080 (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004). Είναι σαφές ότι ο αριθμός των διαζυγίων ανέρχεται σταθερά, παραμένει όμως σχετικά μικρός και σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης ελάχιστος. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat για το έτος 2003 το ποσοστό των διαζυγίων στην Ελλάδα ήταν μόλις 1,1% σε 1.000 κατοίκους, τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό ήταν διπλάσιο σχεδόν για την Ευρωπαϊκή Ένωση (2,1%)⁸.

⁷ Η γονιμότητα στην Ευρώπη των 25 βρίσκεται στο 1,50 και στην Ευρώπη των 15 στο 1,52. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών: Αγγλία (Ηνωμένο Βασίλειο) 1,74, Βέλγιο 1,64, Γαλλία 1,90, Γερμανία 1,34, Δανία 1,78, Ισπανία 1,32, Ιταλία 1,33, Κύπρος 1,49, Πορτογαλία 1,42, Σουηδία 1,75.

⁸ Αναφέρουμε ενδεικτικά τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών: Αγγλία (Ηνωμένο Βασίλειο) 2,8%, Βέλγιο 3,0%, Γαλλία 2,1%, Γερμανία 2,6%, Δανία 2,9%, Ισπανία 2,1%, Ιταλία 0,8%, Κύπρος 2,0%, Πορτογαλία 2,2%, Σουηδία 2,2%.

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει επίσης από τα στοιχεία των διαζυγίων είναι ότι έως τη δεκαετία του 1980, τα 3/4 από αυτά χορηγούνταν στα πρώτα 10 χρόνια γάμου. Σήμερα, παρουσιάζεται και εδώ μια μικρή αλλαγή. Παρατηρείται αύξηση των διαζυγίων που χορηγούνται σε μεγαλύτερη ηλικία και στα πρώτα δέκα χρόνια χορηγούνται πλέον μόνον τα μισά. Το γεγονός αυτό δε μας επιτρέπει πλέον να συμπεράνουμε ότι, όταν ο γάμος διασώζεται την πρώτη δεκαετία δεν απειλείται σοβαρά στη συνέχεια, όπως συνέβαινε παλαιότερα.

Γεννήσεις εκτός γάμου – Μονογονεϊκές οικογένειες

Μικρό εξακολουθεί να είναι στην Ελλάδα το ποσοστό των παιδιών που γεννιούνται από άγαμη μητέρα. Έτσι, το 1969 ήταν 1,14% επί του συνόλου των γεννήσεων, το 1979 παρουσιάζει οριακή άνοδο και ανέρχεται στο 1,42% και φθάνει στο 1,55% το 1989. Στα έτη 2001 και 2002 ανήλθε στο 4,44% και 4,64%, αντιστοίχως. Σήμερα, το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 4,8% (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 2004). Όπως και στην περίπτωση των διαζυγίων, παρατηρείται και εδώ ανοδική τάση – το ποσοστό εξακολουθεί, όμως, να είναι χαμηλό – σε σύγκριση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το αντίστοιχο ποσοστό είναι για την Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 χωρών 30,6% και 31,8% για τις 15 πρώτες χώρες⁹. Είναι προφανές ότι ως προς το σημείο αυτό η Ελλάδα παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις σε σχέση με τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες, με εξαίρεση την Κύπρο, όπου το ποσοστό αυτό βρίσκεται σε ακόμη χαμηλότερα όρια (Μουσούρου, 2005α).

Βεβαίως, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν σε αυτό το χαμηλό ποσοστό είναι και η αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας, η οποία δεν αποδέχεται εύκολα την άγαμη μητέρα, ούτε βεβαίως και τη μονογονεϊκή οικογένεια αυτής της μορφής. Ωστόσο, πρέπει να λεχθεί ότι σε προγενέστερες εποχές τα πράγματα ήταν πολύ πιο σκληρά και η κοινωνία θεωρούσε τα παιδιά αυτά αμάρτημα για τη μητέρα και ντροπή για ολόκληρη την οικογένεια (παραδόξως μόνον της μητέρας). Συχνά, όταν η περίπτωση του γάμου είχε αποκλεισθεί, ήταν δύσκολο για την άγαμη μητέρα να παραμείνει στην πατρική της οικογένεια ως τη γέννηση του παιδιού. Υπήρχε έτσι η τάση στις υποψήφιες αυτές μητέρες να απομακρύνονται από την πα-

⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών: Αγγλία (Ηνωμένο Βασίλειο) 41,5%, Βέλγιο 31,0%, Γαλλία 45,2%, Γερμανία 27,0%, Δανία 44,9%, Ισπανία 23,2%, Ιταλία 13,6%, Κύπρος 3,5%, Πορτογαλία 26,9%, Σουηδία 56,0%.

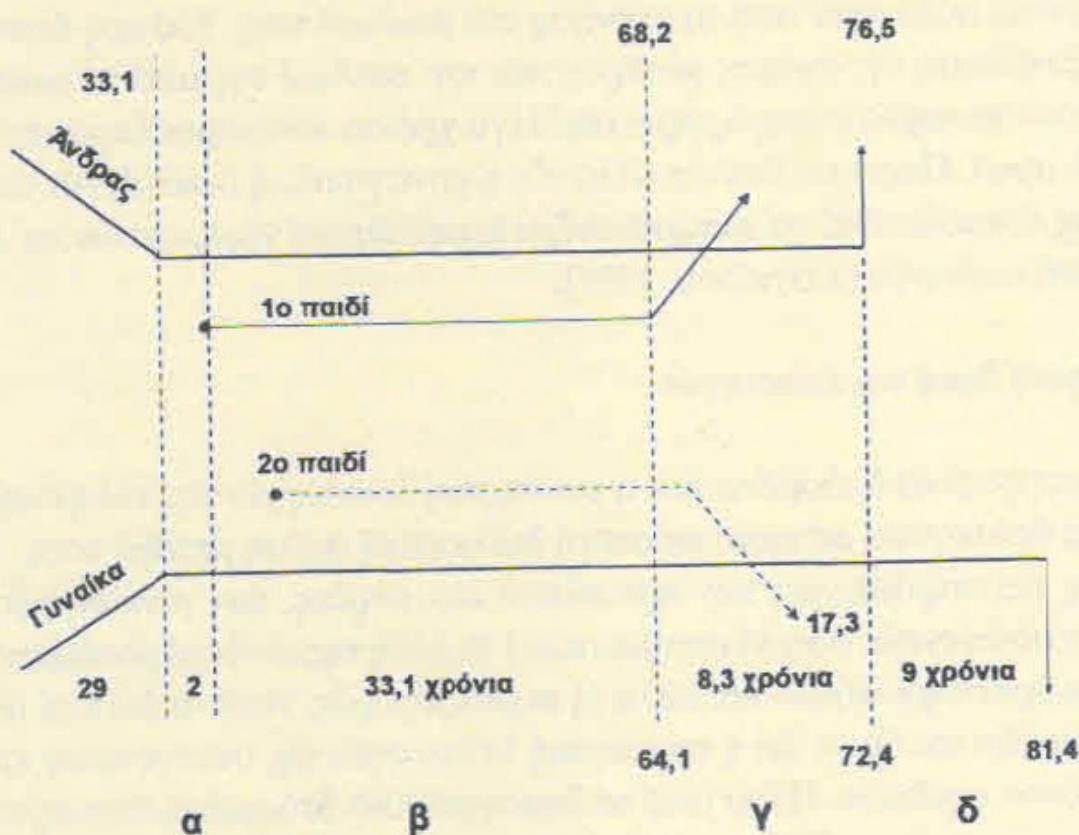
τρική εστία πολύ πριν από τη γέννηση του παιδιού τους. Σκληρή ήταν επίσης η αντιμετώπιση της άγαμης μητέρας και του παιδιού της από το οικογενειακό δίκαιο, το οποίο ευτυχώς πριν από λίγα χρόνια αναμορφώθηκε ως προς το σημείο αυτό. Παρά τις όποιες αλλαγές η μονογονεϊκή οικογένεια αυτής της μορφής εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα νομιμοποίησης από την ελληνική κοινωνία (Κογκίδου, 1995).

Εσωτερική δομή και λειτουργία

Τα δημογραφικά δεδομένα και η εσωτερική λειτουργία της ελληνικής οικογένειας βρίσκονται πάντοτε σε στενή διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Έτσι, η μείωση, για παράδειγμα, των προσώπων και, κυρίως, των γενεών, μέσα στην ίδια την οικογένεια, οδηγεί αναγκαστικά τα μέλη της σε αναπροσδιορισμό ρόλων και δραστηριοτήτων και αλλαγή συμπεριφοράς. Από τη βασική αυτή αρχή δε συνάγεται όμως ότι η εσωτερική λειτουργία της οικογένειας είναι ζήτημα μόνον αριθμών. Πέρα από τα δημογραφικά δεδομένα, που προσδιορίζουν τον αριθμό των δρώντων προσώπων και σε αδρές γραμμές χαράσσουν το γενικό πλαίσιο της λειτουργίας και της δράσης τους, υπάρχουν ιδεολογικά στοιχεία και αντιλήψεις, που ασκούν σοβαρή επίδραση και προσδιορίζουν όχι μόνον την εσωτερική λειτουργία της οικογένειας, αλλά επηρεάζουν και τα εξωτερικά (δημογραφικά) δεδομένα σε μεγάλο βαθμό. Με την έννοια αυτή η παρούσα εργασία δεν περιορίζεται μόνο στην αναζήτηση και την καταγραφή των εξωτερικών (δημογραφικών) χαρακτηριστικών. Ταυτοχρόνως καταβάλλεται προσπάθεια να αναζητηθούν, μέσα από μια ερμηνευτική διεύρυνση, οι γενικές αντιλήψεις, τα ιδεολογικά σχήματα και οι πεποιθήσεις που υποκρύπτονται πίσω από τα ποσοτικά αυτά δεδομένα και επηρεάζουν τη διαμόρφωσή τους. Βεβαίως, μια τέτοια προσέγγιση παραμένει αναγκαστικά στην περιγραφή ενός γενικού πλαισίου, αφού η ανίχνευση του εσωτερικού πεδίου σε όλες του τις πτυχές, προϋποθέτει άλλου είδους έρευνα.

Κύκλος ζωής της ελληνικής οικογένειας

Εδώ επιχειρείται μια συστηματική ταξινόμηση και διασύνδεση των κυριότερων δημογραφικών δεδομένων της οικογένειας σε μία λειτουργική σύνθεση, από την οποία θα διαφαίνεται ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσεται η ζωή στην ελληνική οικογένεια και οι διαδοχικές φάσεις από τις οποίες διέρχεται. Τα στοιχεία που αξιοποιούνται κυρίως είναι η μέση ηλικία γάμου, η προσδοκώμενη ζωή, ο χρόνος γέννησης του πρώτου παιδιού, και ο αριθμός των γεννή-



Σχήμα 1. Ο κύκλος ζωής της ελληνικής οικογένειας.

σεων. Η οικογένεια για να ολοκληρώσει τον κύκλο ζωής της διέρχεται διαδοχικά μέσα από τις παρακάτω φάσεις (για ανάλογες ταξινομήσεις βλ. Μουσουρού, 1985): (α) προγονεϊκή περίοδος, (β) γονεϊκή περίοδος, (γ) μεταγονεϊκή περίοδος, και (δ) μεταγονεϊκή περίοδος με τον/τη σύζυγο μόνο/η (βλ. Σχήμα 1).

Προγονεϊκή περίοδος. Σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω, όταν οι δύο σύζυγοι εγκαταλείπουν την οικογένεια προσανατολισμού στην οποία ανήκουν και αποφασίζουν να δημιουργήσουν τη δική τους αναπαραγωγική οικογένεια, η ηλικία του άνδρα είναι κατά μέσο όρο 33,1 χρόνια και της γυναίκας 29,0. Με το γάμο τους εισέρχονται στην πρώτη φάση της οικογενειακής ζωής, την προγονεϊκή. Η διάρκειά της δεν μπορεί να προσδιοριστεί εύκολα. Υπάρχουν περιπτώσεις που είναι βραχύτατη, γιατί το νεογέννητο επίκειται, και άλλες πάλι που διαρκούν πολύ, για διάφορους λόγους. Η μέση διάρκεια ήταν στην αρχή της δεκαετίας του 1980 δύο χρόνια (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 1985).

Γονεϊκή περίοδος. Μετά από μια σύντομη σχετικώς προγονεϊκή περίοδο το ζευγάρι αποκτά το πρώτο παιδί και εισέρχεται στη γονεϊκή περίοδο. Στη

φάση αυτή η γυναίκα είναι κατά μέσο όρο 31,0 ετών και ο άνδρας 35,1 (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, 1985). Σε περίπτωση που το ζευγάρι έχει αποφασίσει εξαρχής για δεύτερο παιδί, η γέννησή του έρχεται στην πλειοψηφία των ζευγαριών μετά από 2,2 χρόνια (Μουσούρου, 1985β). Η γυναίκα είναι τότε κατά μέσο όρο σε ηλικία 33,0 ετών και ο άνδρας 37,1. Εφόσον η μέση ηλικία γάμου των γονέων παραμένει σταθερή και για τα παιδιά, η φάση αυτή της οικογενειακής ζωής διαρκεί για τη μέση ελληνική οικογένεια 33 περίπου χρόνια. Ακολουθεί ο γάμος των παιδιών, οπότε εκείνα δημιουργούν τη δική τους αναπαραγωγική οικογένεια και οι γονείς εισέρχονται σε μια νέα φάση συμβίωσης, τη μετα-γονεϊκή.

Μεταγονεϊκή περίοδος. Στη μεταγονεϊκή φάση εισέρχεται το ζευγάρι μετά το γάμο των παιδιών. Στη φάση αυτή ο άνδρας βρίσκεται κατά μέσο όρο στην ηλικία των 68,2 ετών και η γυναίκα στην ηλικία των 64. Διαπιστώνεται συνεπώς ότι ως άμεσο αποτέλεσμα της καθυστερημένης έναρξης του γάμου στην εποχή μας, προκύπτει η συντόμευση της μεταγονεϊκής περιόδου. Έτσι, με βάση το προσδοκώμενο όριο ζωής (βλ. Πίνακα 6) του συζύγου, που είναι 76,5 χρόνια, η περίοδος αυτή της ζωής με τους δύο συζύγους μαζί, διαρκεί μόλις 8,3 χρόνια (76,5 - 68,2).

Μεταγονεϊκή περίοδος με τη σύζυγο μόνη. Η προσδοκώμενη ζωή για τη γυναίκα είναι 81,3 χρόνια, δηλαδή η γυναίκα ζει κατά 5 περίπου χρόνια περισσότερο από ό,τι ο άνδρας. Επειδή παντρεύεται επίσης σε ηλικία μικρότερη κατά 4 με 5 χρόνια, όταν ο άνδρας αποχωρήσει από τη ζωή, εκείνη είναι 72,4 χρόνων και με δεδομένο ότι η προσδοκώμενη ζωή είναι 81,4 χρόνια παραμένει για 9 χρόνια μόνη της.

Πιστεύουμε ότι με τη λειτουργική αυτή ταξινόμηση των στοιχείων αναδείχθηκαν οι διάφορες διαδοχικές φάσεις της οικογένειας και φάνηκε με σαφήνεια ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσεται η ζωή σε κάθε μια από τις φάσεις αυτές. Μία από τις ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις που προκύπτουν, επίσης, αφορά τη σύντομη διάρκεια της μεταγονεϊκής περιόδου. Η όψιμη είσοδος των νεόνυμφων στην οικογενειακή ζωή προκαλεί αντίστοιχη επιβράδυνση της εισόδου στη γονεϊκή και στη μεταγονεϊκή περίοδο. Ως αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής προκύπτει η σύντομη διάρκεια της μεταγονεϊκής περιόδου, η οποία με τους δύο συζύγους εν ζωή διαρκεί μόλις 8,3 χρόνια. Με τα νέα, λοιπόν, δεδομένα τα εγγόνια αναμένεται να γνωρίσουν τον παππού για λίγα μόνο χρόνια.

Αν ταξινομήσουμε με τον ίδιο τρόπο τα στοιχεία της δεκαετίας του 1980 διαπιστώνουμε ότι η μέση ηλικία γάμου ήταν τότε 28,5 χρόνια περίπου για τον άνδρα και 22,5 για τη γυναίκα. Με βάση τα στοιχεία αυτά, όταν οι γονείς πά-

ντρευαν τα παιδιά τους και εισέρχονταν στη μεταγονεϊκή περίοδο, ο άνδρας ήταν κατά μέσο όρο μόλις 59 ετών (αντί 68,2 που είναι σήμερα) και η προσδοκώμενη ζωή 75,6. Άρα η μεταγονεϊκή περίοδος διαρκούσε 16,5 χρόνια αντί των 8,3 που διαρκεί σήμερα (Pirgiotakis, 1987). Είναι συνεπώς προφανές ότι σήμερα η μεταγονεϊκή περίοδος συγκρινόμενη με προηγούμενες δεκαετίες αρχίζει σε μεγαλύτερη ηλικία και είναι αναγκαστικά βραχύτατη. Αυτό που επίσης είναι σημαντικό για το θέμα που εξετάζεται εδώ είναι οι σχέσεις που καλλιεργούνται ανάμεσα στην οικογένεια προσανατολισμού και στην αναπαραγωγική οικογένεια. Στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

Ανασύνθεση-ερμηνεία: Η εσωτερική λειτουργία της ελληνικής οικογένειας

Από την ανασκόπηση των στοιχείων που επιχειρήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, καταγράφεται κατ' αρχάς μια δημογραφική εικόνα της ελληνικής οικογένειας που δε φαίνεται να διαφέρει ουσιωδώς από την αντίστοιχη εικόνα των οικογενειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, ο αριθμός προσώπων ανά νοικοκυριό, η μείωση της γαμηλιότητας, η πτώση της γεννητικότητας, η αδυναμία αναπαραγωγής του πληθυσμού, αλλά και η μείωση της παιδικής θνησιμότητας και η άνοδος της προσδοκώμενης ζωής αποτελούν στοιχεία κοινά τόσο για την ελληνική οικογένεια όσο και για την οικογένεια της Ευρώπης. Κοινή είναι επίσης η υπέρβαση της διχοτόμησης των ρόλων, που ήθελε τον άνδρα να δραστηριοποιείται εκτός της οικίας και να εκπροσωπεί την οικογένεια στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και τη γυναίκα υπεύθυνη στον ενδοοικογενειακό χώρο, αρμόδια για τη συναισθηματική κάλυψη και φροντίδα των μελών της. Σήμερα έχει επιτευχθεί και στην Ελλάδα η υπέρβαση αυτής της δομής των ρόλων και η ενασχόληση με ενδοοικογενειακά ζητήματα (π.χ., φροντίδα των παιδιών) αποτελούν κοινό ενδιαφέρον και των δύο γονέων (Μουσούρου, 2005β). Είναι συνεπώς προφανές ότι η ελληνική οικογένεια έχει υποστεί τις επιπτώσεις του κοινωνικού μετασχηματισμού στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω και παρουσιάζει όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης οικογένειας.

Ωστόσο, όπως μνημονεύσαμε και σε άλλο σημείο της εργασίας αυτής, οικογένεια δεν είναι μόνον οι αριθμοί και τα δημογραφικά στοιχεία. Αυτό που έχει σημασία πέρα απ' όλα αυτά είναι οι βαθύτερες πεποιθήσεις, οι αντιλήψεις και οι στάσεις που ως υποδόριος ιστός διαπερνούν και διασυνδέουν τα μέλη της. Και ως προς το σημείο αυτό η ελληνική οικογένεια φαίνεται να διαφοροποιείται από την αντίστοιχη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρά τη δημογραφική ομοιογένεια που τις διέπει. Αυτό ακριβώς το διαφορετικό πνεύμα

που διέπει την εσωτερική λειτουργία της ελληνικής οικογένειας, την οδηγεί σε διαφοροποίηση ως προς δύο βασικούς δείκτες: (α) το δείκτη γεννήσεως παιδιών εκτός γάμου και (β) το δείκτη διαζυγίων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το ποσοστό των διαζυγίων στην Ελλάδα με 1,1% ανά 1.000 κατοίκους βρίσκεται στο χαμηλότερο όριο της Ευρώπης. Όλες οι άλλες χώρες έχουν τουλάχιστο διπλάσιο ποσοστό. Το ποσοστό επίσης των παιδιών που γεννιούνται από άγαμη μητέρα είναι για την Ελλάδα μόλις το 4,8% του συνολικού αριθμού των γεννήσεων. Για καμιά από τις λοιπές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης –με εξαίρεση την Κύπρο– ο αριθμός αυτός δεν είναι μονοψήφιος. Συνήθως αριθμεί μερικές δεκάδες. Στη Σουηδία μάλιστα η πλειοψηφία των παιδιών (56%) γεννιούνται εκτός γάμου.

Τα δημογραφικά αυτά δεδομένα δεν προέκυψαν προφανώς στην τύχη. Πίσω από τα στοιχεία αυτά θα πρέπει να αναζητηθεί μια άλλη αντίληψη και μια άλλη ιδεολογική τοποθέτηση για το γάμο και την οικογένεια. Η ύπαρξη ενός τόσο υψηλού ποσοστού άγαμων μητέρων, επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι στις χώρες αυτές, σύμφωνα με την κρατούσα κοινωνική αντίληψη, η γέννηση ενός παιδιού είναι κατά κύριο λόγο προσωπική επιλογή της μητέρας, η οποία με δική της ευθύνη αναλαμβάνει να το φέρει στον κόσμο, χωρίς να προηγηθεί η διαδικασία του γάμου. Η ίδια η μητέρα δηλαδή επιλέγει συνειδητά και από πεποίθηση το μοντέλο της μονογονεϊκής οικογένειας, για το οποίο δε φαίνεται να είναι απορριπτική η κοινή γνώμη στις αντίστοιχες κοινωνίες. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, οι γονείς συζούν κανονικά ως οικογένεια, χωρίς να έχει προηγηθεί ο γάμος, προκειμένου να μη στερηθούν το επίδομα της άγαμης μητέρας. Στις κοινωνίες αυτές, παιδί εκτός γάμου δε σημαίνει αναγκαστικά μονογονεϊκή οικογένεια, προϋποθέτει όμως την αποσύνδεση του γάμου από τη δημιουργία οικογένειας.

Μολονότι πρόκειται για λεπτό θέμα, για το οποίο οι αντιλήψεις είναι φυσικό να διαφοροποιούνται σημαντικά, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι η απόκτηση παιδιού δε θεωρείται από την ελληνική κοινή γνώμη ως ατομική υπόθεση ενός μόνον προσώπου. Νοείται ως συνευθύνη των δύο γεννητόρων και προϋποθέτει την αμοιβαία συναισθηματική κάλυψη και των τριών τουλάχιστον προσώπων (μητέρας, πατέρα, παιδιού), μέσα στα πλαίσια του θεσμοθετημένου γάμου. Φαίνεται μάλιστα ότι η πίστη στο θεσμό του γάμου και στην αξία της οικογένειας παραμένει ακόμη αρκετά ισχυρή, ώστε και όταν ακόμη η συναισθηματική κάλυψη και η συνοχή δεχτεί πλήγματα, ο γάμος και η οικογένεια δε διαλύονται εύκολα. Εμφανίζονται αντιστάσεις και δισταγμός για τη λύση του.

Είναι προφανές ότι οι Έλληνες αποδέχονται πολλά από τα εξωτερικά (δη-

μογραφικά) χαρακτηριστικά της σύγχρονης πυρηνικής οικογένειας, δε φαίνονται όμως πρόθυμοι να αποδεχθούν και να υιοθετήσουν εναλλακτικά σύγχρονα οικογενειακά μοντέλα. Το γεγονός επίσης ότι οι δείκτες διαζυγίων βρίσκονται σε ανοδική πορεία δε σημαίνει αναγκαστικά κλονισμό του θεσμού της οικογένειας, όπως ισχυρίζονται διάφοροι (εκκλησιαστικοί κυρίως) κύκλοι. Η άνοδος των διαζυγίων αντικατοπτρίζει περισσότερο μια μετατόπιση των κριτηρίων από εξωτερικά σε εσωτερικά και όχι την απειλή της οικογένειας. Καθώς δηλαδή η σύγχρονη οικογένεια βαίνει βαθμιαία προς τη συντροφικότητα, ο γάμος και η συμβίωση στηρίζεται όλο και περισσότερο στην αμοιβαία επικοινωνία και τη συναισθηματική κάλυψη των μελών της. Και όταν τα στοιχεία αυτά κλονιστούν ανεπανόρθωτα, τα εξωτερικά κριτήρια και η εξωτερική ηθική (“τι θα πει ο κόσμος”) δεν επαρκούν πάντα για να διατηρήσουν το γάμο. Τούτο προφανώς επιτείνεται από την παρούσα θέση της γυναίκας, που χωρίς αμφιβολία έχει ενισχυθεί στο οικογενειακό σύνολο και στην κοινωνία, καθώς και από την πεποίθηση που γίνεται όλο και περισσότερο αποδεκτή, ότι δηλαδή για τα παιδιά ένα ώριμο διαζύγιο είναι προτιμότερο από μια διαρκώς ταραγμένη συζυγική σχέση.

Η υπογεννητικότητα ή “άρνηση του παιδιού” –όρος που εισήχθη από την Ακαδημία Αθηνών (1990)– θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε εξωτερικούς ανασχετικούς παράγοντες παρά σε αρνητική εσωτερική διάθεση απέναντι στα παιδιά. Έτσι, από έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1983 στην Αθήνα, το 58% των μητέρων δήλωσαν ότι απέκτησαν παιδιά επειδή αισθάνονται αγάπη γι’ αυτά και η γέννησή τους αποτελούσε έντονη επιθυμία. Οι υπόλοιπες κινήθηκαν προς την ίδια θετική κατεύθυνση: Δήλωσαν ότι μόνον έτσι ολοκληρώνεται ο προορισμός του ανθρώπου και ο γάμος στερεώνεται με τη δημιουργία οικογένειας (Μουσούρου, 1985α). Δεν είναι, επομένως, εύκολο να ερμηνεύσει κανείς την υπογεννητικότητα ως “υποβάθμιση του παγκόσμιου βιολογικού θεσμού της οικογένειας” (Κοτζαμάνης, 1996), όπως αναφέρεται στην παραπάνω μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών. Πολύ περισσότερο θα πρέπει να αποδοθεί σε εξωγενείς ανασχετικούς παράγοντες, που προέκυψαν από το μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής οικογένειας. Εξάλλου αυτή ακριβώς η πεποίθηση στην αξία της οικογένειας εξηγεί και το χαμηλό ποσοστό των παιδιών που γεννιούνται εκτός γάμου.

Αν τα πράγματα είναι όντως έτσι, αναμένεται ότι η άρση των ανασχέσεων και των εμποδίων που οδηγούν στη μείωση των γεννήσεων θα οδηγήσει στην επίλυση του σοβαρού αυτού δημογραφικού προβλήματος. Είναι εξάλλου γνωστό ότι πολλές από τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης (Γερμανία, Γαλλία κ.λπ.) αντιμετώπιζαν πριν από μερικές δεκαετίες πρόβλημα υπογεννητικότη-

τας σοβαρότερο από ό,τι η Ελλάδα σήμερα. Όμως, με τα κοινωνικά μέτρα που έλαβαν υπέρ της γονιμότητας, η κατάσταση έχει βελτιωθεί και σήμερα οι χώρες αυτές βρίσκονται σε καλύτερη θέση, παρά το γεγονός ότι οι γενικότερες πεποιθήσεις για τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιού δε θα πρέπει μάλλον να ευνοούσαν ιδιαίτερα την ανατροπή του κλίματος αυτού.

Κοινή με τις οικογένειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης φαίνεται να είναι η τάση της απομάκρυνσης και της χωριστής κατοικίας των δύο οικογενειών –αναπαραγωγικής και προσανατολισμού. Ενώ δηλαδή στα παλαιότερα ελληνικά οικογενειακά μοντέλα κάποιο ή κάποια από τα έγγαμα τέκνα εξακολουθούσαν να συμβιών με τους γονείς του ή της συζύγου και να συναποτελούν ένα κοινό νοικοκυριό, το φαινόμενο αυτό φαίνεται να εκλείπει όλο και περισσότερο σήμερα. Η τάση αυτή είναι εμφανής και από τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής, συνάγεται όμως και από τα παραπάνω δημογραφικά δεδομένα. Για να προσεγγίσει κανείς, ωστόσο, τις σχέσεις αυτές στη βαθύτερη ουσία τους, δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο στην απομάκρυνση μέσα στο χώρο. Αυτή από μόνη της δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει συνολικά το φαινόμενο.

Κατ' αρχάς θα ήταν σφάλμα η σχέση μεταξύ των δύο οικογενειών να ιδωθεί αποκομμένη από την προϊστορία της. Αφού δηλαδή οι σχέσεις αυτές αποτελούν συνέχεια των σχέσεων προ του γάμου, είναι φυσικό να βρίσκονται σε συνάφεια μεταξύ τους. Και είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα τα παιδιά, πριν ακόμη προβούν στο γάμο τους και δημιουργήσουν τη δική τους αναπαραγωγική οικογένεια, έχουν βιώσει το έντονο ενδιαφέρον και τη συμπαράσταση των γονέων τους σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους. Οι Έλληνες θεωρούν, για παράδειγμα, αυτονόητη υποχρέωσή τους να χρηματοδοτούν τις σπουδές των παιδιών τους και, κατά τον ίδιο τρόπο, δεν είναι δυνατόν να ζητήσουν από τα παιδιά τους να συμβάλουν οικονομικά για τη διατροφή τους ή να πληρώσουν το μερίδιο του ενοικίου που τους αναλογεί. Και μολονότι δεν έχουμε εμπειρικά δεδομένα που να τεκμηριώνουν την άποψη αυτή, έχει κανείς την αίσθηση, ότι αυτή ακριβώς η προ του γάμου σχέση, λειτουργεί και διαπερνά και τις σχέσεις των δύο οικογενειών μετά από το γάμο.

Αυτή, λοιπόν, η τάση απομάκρυνσης των οικογενειών μέσα στο χώρο δεν υποδηλώνει αναγκαστικά και την ψυχοσυναισθηματική απομάκρυνσή τους. Ενδέχεται δηλαδή οι οικογένειες να κατοικούν σε χώρους διακριτούς ή και απομακρυσμένους, όμως να διατηρείται ένα τέτοιο ενδοοικογενειακό κλίμα, που στην ουσία εξακολουθεί να συγκροτεί το “εμείς” ή τουλάχιστον να κάνει τη μία οικογένεια να συντρέχει την άλλη στις κρίσιμες στιγμές και στις ανάγκες της καθημερινότητας. Με την έννοια αυτή η ηθική και ψυχολογική, αλλά και αυτή ακόμη η οικονομική συμπαράσταση των γονέων στα προβλήματα των

παιδιών φαίνεται πως εξακολουθεί να θεωρείται δεδομένη και μετά το γάμο τους. Κατά τον ίδιο τρόπο φαίνεται επίσης ότι η μέριμνα και η φροντίδα των (υπερήλικων κυρίως) γονέων εξακολουθεί να εγγράφεται στις βασικές υποχρεώσεις των παιδιών. Ειδικά το τελευταίο φαίνεται να λειτουργεί ακόμη και στις περιπτώσεις χαλαρών συναισθηματικών δεσμών, επειδή έτσι προσδιορίζεται ο ρόλος των παιδιών από τις προσδοκίες της κοινής γνώμης. Με βάση την επιχειρηματολογία αυτή αναμένεται να υπάρχει στις περισσότερες περιπτώσεις μια καλύτερη συγκριτικά εσωτερική συνοχή και ένα πιο θετικό ψυχοσυναισθηματικό κλίμα ανάμεσα στα μέλη των δύο οικογενειών. Και ίσως αυτό να αποτελεί ένα ακόμη σημείο που διαφοροποιεί την ελληνική οικογένεια από πολλές οικογένειες της Ευρώπης. Αν όλα αυτά επαληθευθούν και συνδυαστούν με τις πεποιθήσεις για την απόκτηση παιδιών ή την (σπάνια) προσφυγή στο διαζύγιο κ.λπ., τότε επιτρέπουν στο μελετητή να κάνει λόγο για ένα διαφορετικό ελληνικό “οικογενειακό ήθος” και για προσήλωση σε διαφορετικές οικογενειακές αξίες.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ - ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Όπως είναι φυσικό, οι ταχύρυθμες αλλαγές της ελληνικής κοινωνίας που παρουσιάστηκαν παραπάνω με τρόπο αναγκαστικά συνοπτικό δεν ήταν δυνατό να αφομοιωθούν με τον ίδιο τρόπο από όλα τα κοινωνικά στρώματα και να εμποδωθούν ισότιμα από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα, μέσα στο σύντομο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει έκτοτε. Για το λόγο αυτό είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για *μία* ελληνική οικογένεια, αφού είναι βέβαιο ότι δεν υπάρχει ένας και μόνο τύπος. Στην ουσία απαντά κανείς (προφανώς όχι με την ίδια συχνότητα) την οικογένεια των τριών γενεών και την πυρηνική, την πατριαρχική και τη συντροφική ή τη βαίνουσα προς τη συντροφικότητα, την παραδοσιακή και τη σύγχρονη. Αν το σχολείο και ο δάσκαλος θέλει να εναρμονίσει τη λειτουργία και το ρόλο του δρώντας συμπληρωματικά προς την οικογένεια (ουσιαστικά δρώντας σύμφωνα με τις διαφοροποιημένες ανάγκες των παιδιών), δεν μπορεί να έχει έναν και μόνο τύπο οικογένειας κατά νου και δεν μπορεί να έχει έναν και μόνο ρόλο και μία ενιαία και γενικευμένη στάση ή συμπεριφορά για όλους τους γονείς και τους μαθητές. Οφείλει να ανιχνεύσει το οικογενειακό περιβάλλον και τις ανάγκες του και να δράσει αναλόγως. Οφείλει να δει το μαθητή μέσα σ' αυτό το οικογενειακό περιβάλλον και με αυτό ως αφετηρία να ερμηνεύσει και να κατανοήσει την προσωπικότητα και να προσδιορίσει τις ανάγκες του.

Μολονότι εδώ θα είχε να συζητήσει κανείς πολλά, θα θέλαμε με βάση τη θεμελιώδη αυτή θέση να προβούμε σε δύο μόνον επισημάνσεις, που αφορούν τις σχέσεις και τη συνεργασία σχολείου και οικογένειας. Η πρώτη αφορά τη σχολική ένταξη του παιδιού στην αφετηρία της μαθητικής του ζωής και η δεύτερη τον τρόπο με τον οποίο το σχολείο θα μπορούσε να αναπληρώσει και να υποκαταστήσει την οικογένεια στις ώρες εργασίας των γονέων.

Η πρώτη σχολική ένταξη

Αν η διαφοροποίηση της συμπεριφοράς του σχολείου προς το παιδί είναι αναγκαία για όλη τη διάρκεια της μαθητικής του πορείας, η αρχή αυτή ισχύει κατά μείζονα λόγο κατά την πρώτη σχολική του ένταξη, αφού η μετάβαση από το στενό οικογενειακό περιβάλλον στο ευρύτερο περιβάλλον του σχολείου αποτελεί δύσκολη καμπή στη ζωή του (Πυργιωτάκης, 2005). Το παιδί δηλαδή ερχόμενο στο σχολείο είναι υποχρεωμένο να τιθασεύσει τον αυθορμητισμό του, να ενστερνιστεί τους κανόνες της σχολικής ζωής και να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του σύμφωνα με αυτούς, ενώ η οικογένεια του επέτρεπε έως τώρα να κινείται αυθόρμητα και αβίαστα χωρίς την ανάγκη υποταγής σε αυστηρούς κανόνες. Επιπλέον, ο κόσμος του παιδιού είναι κόσμος πραγμάτων και ο κόσμος του σχολείου είναι κόσμος συμβόλων (Πυργιωτάκης, 2005). Καλείται συνεπώς το παιδί να εγκαταλείψει το φυσικό του κόσμο, τον κόσμο των πραγμάτων και της ζωής, και να μεταβεί στον κόσμο των συμβόλων. Μεταφέρεται έτσι σε έναν κόσμο διαφορετικό για τον οποίο προφανώς δεν είναι ακόμη έτοιμο.

Είναι προφανές ότι οικογένειες, οι οποίες στο πολιτιστικό τους περιβάλλον χρησιμοποιούν συχνά έννοιες και σύμβολα, προετοιμάζουν το παιδί σε μεγαλύτερο βαθμό για την ένταξή του στο σχολείο. Τα άλλα παιδιά, αντιθέτως, έχουν μεγαλύτερη ανάγκη από την υποστήριξη του σχολείου και του δασκάλου. Για όλους αυτούς τους λόγους η οικογένεια και το σχολείο έχουν χρέος να κάνουν βήματα αμοιβαίας προσέγγισης. Η οικογένεια δεν μπορεί, για παράδειγμα, να αφήνει το παιδί ελεύθερο, χωρίς κανέναν περιορισμό. Υποχρεούται να το διδάξει να οριοθετεί τη συμπεριφορά του μέσα σε ένα πλαίσιο, έστω χαλαρών κανόνων, που οπωσδήποτε όμως δε θα εξομοιώνονται με τους φραγμούς και τις δεσμεύσεις του σχολείου. Από την άλλη πλευρά, το σχολείο δεν μπορεί να ζητά την άμεση τυποποίηση της συμπεριφοράς των παιδιών, ούτε επιτρέπεται να αγνοεί τον κόσμο και τις ανάγκες τους.

Ως διαμεσολαβητικός “εταίρος” ανάμεσα στην οικογένεια και στο σχολείο

παρεμβαίνει το νηπιαγωγείο, το οποίο δεν έχει ούτε τη χαλαρότητα του οικογενειακού περιβάλλοντος, ούτε όμως και την αυστηρότητα στους κώδικες συμπεριφοράς του σχολείου. Το νηπιαγωγείο για να μπορέσει να ανταποκριθεί με μεγαλύτερη επιτυχία στο διαμεσολαβητικό του ρόλο είναι ανάγκη οι δύο αυτοί χώροι, νηπιαγωγείο και σχολείο, να εξοικειωθούν αμοιβαία και να προσεγγίσει ο ένας τον τρόπο λειτουργίας του άλλου. Στην προσπάθεια αυτή ορθότερο θα ήταν να κινηθεί κανείς προς την “αποσχολειοποίηση” (τουλάχιστον της Α΄ τάξης) του σχολείου, παρά προς τη “σχολειοποίηση” του νηπιαγωγείου.

Το σχολείο ως υποκατάστατο της οικογένειας

Κατ’ αρχάς πρέπει να τονιστεί ότι κατά τη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο, η αναπαραγωγική οικογένεια βρίσκεται στη γονεϊκή περίοδο και οι οικογένειες προσανατολισμού των συζύγων στη μεταγονεϊκή. Θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη η ενασχόλησή τους με τα εγγόνια, όπως συνέβαινε παλαιότερα. Όμως, όπως προκύπτει από τη σημερινή οικογενειακή πραγματικότητα, αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί δεδομένο. Κατ’ αρχάς από τη στιγμή που καταργήθηκε το “συνοικείν” με τη διάκριση του τόπου κατοικίας της οικογένειας αναπαραγωγής από τον τόπο κατοικίας της οικογένειας προσανατολισμού, οι δυνατότητες για παροχή βοήθειας περιορίζονται. Πέραν τούτου πρέπει να ληφθεί υπόψη η ηλικία των μελών της οικογένειας προσανατολισμού. Όπως δηλαδή διαπιστώθηκε, οι νέοι σήμερα εισέρχονται στην έγγαμη ζωή σε μεγαλύτερη ηλικία. Αυτό σημαίνει ότι όταν τα παιδιά έρχονται στο σχολείο συχνά τα μέλη της οικογένειας προσανατολισμού βρίσκονται σε ηλικία τέτοια που η συμβολή τους είναι αναγκαστικά περιορισμένη και βραχύβια.

Από την άλλη πλευρά, οι αυξημένες ανάγκες και υποχρεώσεις της σύγχρονης κοινωνίας καταβροχθίζουν το χρόνο όλων μας, με αποτέλεσμα πολλά παιδιά να μένουν απροστάτευτα κατά τις ώρες εργασίας των γονέων τους (Πυργιωτάκης, 2002). Δημιουργήθηκε έτσι μια κατηγορία παιδιών που επιστρέφουν από το σχολείο και παραμένουν στο σπίτι μόνα τους, με μόνη συντροφιά το κλειδί τους, χωρίς άλλη προστασία. Πρόκειται για “τα παιδιά με το κλειδί στο χέρι” (Χανιωτάκης, 2001), τα οποία παραμένουν εκτεθειμένα σε μια κοινωνία στην οποία η εγκληματικότητα σημειώνει αυξητικές τάσεις και σε μια εποχή που οι κοινωνίες γίνονται όλο και πιο απειλητικές για την παιδική ηλικία (παιδεραστία, ναρκωτικά κ.λπ.). Είναι προφανές ότι η κατάσταση αυτή δημιουργεί προβλήματα στα παιδιά και προκαλεί εσωτερι-

κές συγκρούσεις στους γονείς, οι οποίες δεν είναι εύκολο να λυθούν χωρίς επιπτώσεις στην ψυχική τους υγεία.

Μέσα στην κατάσταση αυτή, η μόνη λύση που φαίνεται να προβάλλει είναι η επέκταση παιδαγωγικού ρόλου της εκπαίδευσης κατά τις μεσημβρινές και τις πρώτες μεταμεσημβρινές ώρες. Το σχολείο είναι πλέον αναπόδραστη ανάγκη να διευρύνει τις αρμοδιότητές του δημιουργώντας ένα παιδαγωγικό περιβάλλον προστασίας και επιμέλειας του παιδιού, χωρίς όμως να σχολειοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του. Θεωρούμε ότι μια καλή οργάνωση του Ολοήμερου Σχολείου μπορεί να δώσει απαντήσεις στα περισσότερα από τα παραπάνω προβλήματα, να άρει δυσλειτουργίες και να προσφέρει μια καλύτερη δημόσια εκπαίδευση, απαλλάσσοντας ταυτοχρόνως τους γονείς από αγχογόνες καταστάσεις, που δυστυχώς πλεονάζουν στην εποχή μας (Πυργιωτάκης, 2002). Έτσι μόνον το σχολείο θα αποδείξει ότι δεν παραμένει νησίδα αποκομμένη από το κοινωνικό σύνολο και θα επιτρέψει στην οικογένεια να ανταποκριθεί στον πολύπλοκο ρόλο της μέσα από τη διαλεκτική της σχέση με τα λοιπά επιμέρους συστήματα της κοινωνίας, από τα οποία ούτως ή άλλως δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποκοπεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαδημία Αθηνών. (1990). *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας – Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας.
- Bottomore, T. B. (1974). *Κοινωνιολογία: Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία* (Δ. Γ. Τσαούσης, Μετάφ. & Επιμ. Έκδ., 3η έκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Chartschew, A. G. (1978). Einige methodologische Probleme der Forschung der Ehe und der Familie [Μερικά μεθοδολογικά προβλήματα στην έρευνα του γάμου και της οικογένειας]. In Wissenschaftlicher Rat für Soziologische Forschung in der DDR (Ed.), *Familie in Geschichte und Gegenwart* (Aus d. Russ. übers. von Ilse Alex, pp. 40-52). Berlin: Dietz.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος. (1985). *Δημογραφικά ροπαί και μελλοντικά προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος. (1997). *Έρευνα εργατικού δυναμικού (απασχολήσεως)*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος. (2002). *Στατιστική της εκπαίδευσης, 1994/95 και 1997/98*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος. (2004). *Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 2003*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Εμμανουήλ, Α. (1979). *Ιστορικές και επιστημονικές θεμελιώσεις της κοινωνιολογίας*. Πειραιάς: Καραμπερόπουλος.
- EUYDICE-Eurostat. (2002). *Αριθμοί κλειδιά της εκπαίδευσης στην Ευρώπη*. Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Golofast, W. B. (1978). Die Veränderungen der Familie im Kapitalismus – Die Problemstellung in der Soziologie der USA [Αλλαγές της οικογένειας στο καπιταλιστικό σύστημα –

- Η προβληματική στην κοινωνιολογία των ΗΠΑ]. In Wissenschaftlicher Rat für Soziologische Forschung in der DDR (Ed.), *Familie in Geschichte und Gegenwart* (Aus d. Russ. übers. von Ilse Alex, pp. 72-84). Berlin: Dietz.
- Θωΐδης, Ι. Δ. (2004). Ολοήμερο σχολείο: Ένα σχολείο ανοιχτό προς τα μέσα και προς τα έξω. *Μακεδόν*, 12, 35-43.
- Κατάκη, Χ. (1984). *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Keilhacker, M. (1967). *Erziehung und Bildung in der Industriegesellschaft* [Αγωγή και εκπαίδευση στη βιομηχανική κοινωνία]. Stuttgart, Germany: Kohlhammer.
- Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα-προοπτικές-κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- König, R. (1976). Soziologie der Familie [Κοινωνιολογία της οικογένειας]. In R. König (Ed.), *Handbuch zur empirischen Sozialforschung* (Vol. 7, pp. 1-216). Stuttgart, Germany: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Κοροτζής, Π. (1961). *Μορφωτικά κοινότητες*. Αθήνα: Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών.
- Κοτζαμάνης, Β. (1996). Δημογραφική και κοινωνική γήρανση: Μύθοι και πραγματικότητα. Στο Β. Κοτζαμάνης, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Α. Τεπέρογλου, & Μ. Τζωρτζοπούλου (Επιμ. Έκδ.), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου "Γήρανση και Κοινωνία"* (σ. 1-32). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κοτζαμάνης, Β., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Τεπέρογλου, Α., & Τζωρτζοπούλου, Μ. (Επιμ. Έκδ.). (1996). *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου "Γήρανση και Κοινωνία"*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Λεκατσάς, Π. (1977). *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Michel, A. (1981). *Κοινωνιολογία του γάμου και της οικογένειας* (Λ. Μ. Μουσούρου, Μετάφ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Mitterauer, M., & Sieder, P. (1980). *Vom Patriarchat zur Partnerschaft* [Από την πατριαρχία στη συντροφικότητα] (2. Aufl.). München, Germany: Beck.
- Μιχαϊλίδου-Νουάρου, Γ. (1982). Η οικογένεια στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. *Ευθύνη*, 124, 164-169.
- Μουσούρου, Λ. (1985α). *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας*. Αθήνα: Εστία.
- Μουσούρου, Λ. (1985β). *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*. Αθήνα: Εστία.
- Μουσούρου, Λ. (2005α). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας* (8η έκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (2005β). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (2005γ). *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία των ηλικιών και των γενεών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπρούζος, Α. (1998). *Ο εκπαιδευτικός ως λειτουργός συμβουλευτικής και προσανατολισμού* (2η έκδ.). Αθήνα: Λύχνος.
- Παπαευαγγέλου, Τ., & Τσίμπος, Κ. (1992). *Ιατρική δημογραφία και οικογενειακός προγραμματισμός*. Αθήνα: Βήτα.
- Pirgiotakis, I. E. (1987). The family in Greece. *Journal of International and Comparative Education*, 6, 598-611.
- Πολύζος, Ν. (1981). *Δημογραφική πρόκληση: Υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.

- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (1982). Ελλιπείς οικογένειες και Κοινωνική Παιδαγωγική. *Σχολείο και Ζωή*, 8, 9 και 10, 262-271 και 334-341.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (1984). Κοινωνιολογία της οικογένειας. Εξελικτικοί μετασχηματισμοί και σημερινή κατάσταση. *Συνάντηση*, 2, 3-23.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2001). *Εκπαίδευση και κοινωνία στην Ελλάδα. Οι διαλεκτικές σχέσεις και οι αδιάλλακτες συγκρούσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2002). *Ολοήμερο σχολείο: Διεθνείς εξελίξεις και η ελληνική περίπτωση*. Στο Ι. Ε. Πυργιωτάκης (Επιμ. Έκδ.), *Ολοήμερο σχολείο: Λειτουργία και προοπτικές* (σ. 7-27). Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2003). *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες* (9η έκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2004). Η ερμηνευτική προσέγγιση εκπαιδευτικών νόμων και νομοσχεδίων: Μια απόπειρα διαμόρφωσης ενός σχεδίου εργασίας. Στο Δ. Χατζηδήμου, Ε. Ταρατόρη, Μ. Κουγιουρούκη, & Π. Στραβάκου (Επιμ. Έκδ.), *Ελληνική παιδαγωγική και εκπαιδευτική έρευνα. Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου* (σ. 73-86). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2005). *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη* (8η έκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2006). *Θετικές πλευρές του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος*. Στο Δ. Χαραλάμπους (Επιμ. Έκδ.), *Πρακτικά Συνεδρίου "Μεταπολιτευτική Εκπαιδευτική Πολιτική: Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον"*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Thomson, G. (1954). *Η αρχαία ελληνική κοινωνία. Το προϊστορικό Αιγαίο* (Γ. Βιστάκης, Μετάφ.). Αθήνα: Εκδοτικός Ινστιτούτον Αθηνών.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1979). *Στοιχεία κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χανιωτάκης, Ν. (2001). Παιδαγωγική και κοινωνιολογική θεμελίωση του ολοήμερου σχολείου. *Τα Εκπαιδευτικά*, 61-62, 160-178.